॥ श्री ॥

[illegible]

[illegible] विरचित [illegible]

प्रकरण ग्रंथाः स्तोत्र आचार[illegible]

[illegible]

ಶ್ರೀ ಬಸವರಾಜ ಪ್ರಿಂ. ಪ್ರೆಸ್, ಹಾವೇರಿ.

[illegible]

श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)भगवत्पादाचार्यविरचित-

श्रीसर्वमूलान्तर्गताः

प्रकरणग्रन्थाः

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

प्रमाणलक्षणम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ अशेषगुरुमीशेशं नारायणमनामयम् । संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि प्रमाणानां स्वलक्षणम् ॥ यथार्थं प्रमाणम् । तद्द्विविधम् । केवलमनुप्रमाणं च । यथार्थज्ञानं केवलम् । तत्साधनमनुप्रमाणम् । केवलं चतुर्विधम् । ईशलक्ष्मीयोग्ययोगिभेदेन । पूर्वद्वयमनादि नित्यम् । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां तद्विशेषः । पूर्वं स्वपरगताखिलविशेषविषयम् । द्वितीयमीशेऽन्येभ्योऽधिकम् । असार्वत्रिकम् । अन्यत्र सर्वविषयम् । स्पष्टत्वे भेदः । योगिनामृजूनामनादिनित्यम् । ईशे जीवेभ्योऽधिकम् । अन्यत्रालोचने सर्वविषयम् । क्रमेण वर्धमानं आमुक्तेः । ततोऽव्ययम् । ततोऽर्वाक्क्रमेण ह्रसितम् । सादि च तात्त्विकेभ्योऽन्यत्र । अयोगिज्ञानमुत्पत्तिविनाशवत् । अल्पम् । अनुप्रमाणं त्रिविधम् । प्रत्यक्षमनुमानमागम इति । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम् । निर्दोषोपपत्तिरनुमानम् । निर्दोषः शब्द आगमः । अर्थापत्त्युपमे अनुमाविशेषः । अभावोऽनुमा प्रत्यक्षं च । परामर्शापरामर्शविशेषात् । सम्भवपरिशेषावनुमा । आत्मान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकल्पनागौरवश्रुतदृष्टहानादयो दूषणानुमा । उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलार्थवादाश्च उपपत्तिविशेषाः । त एव सोपपत्तयो लिङ्गानि । समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि च लिङ्गविशेषाः । व्याप्तिरुपपत्तिमूलम् । सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा । हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽपि ।

सिद्धौ प्रतिज्ञायां हेतुमात्रं च । दृष्टान्तः सप्रतिज्ञो हेतुगर्भः उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती । न्यूनाधिके वाचनिके । संवादानुक्तिगुता निग्रहाः । प्रत्यक्षं सप्तविधम् । साक्षिषडिन्द्रियभेदेन । मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिः । स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यम् । यथार्थत्वानुभवात् । अहानेश्च । विरोधो मानस्ववाक्याभ्याम् । स्ववाक्यविरोधोऽपसिद्धान्तजातिरूपेण । जातिर्न मेये मानापेक्षेत्यादिका । मेये मानापेक्षास्तीति च तेनैव न्यायेन सिद्धत्वात् । मानविरोधश्च । छलमसङ्गतम् । अन्यच्च । गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते पृथिवीविवक्षया गवानयनमशक्यमितिवत् । त्रिविधो विरोधः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन । प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोधः । हेतुस्वरूपासिद्धिरव्याप्तिश्चेति हेतुविरोधः । साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टांतविरोधः । प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एव सप्रतिसाधनः । स एवोपाधिदोषोऽपि ।

सर्वे एते दृश्यत्वानुमाने द्रष्टव्याः । प्रत्यक्षागमादिभिर्जगतः सत्यत्वात् तत्पक्षे दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वात् । अनिर्वचनीयस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् । आत्मनोऽपि दृश्यत्वात् । शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वाभावात् । अनिर्वचनीयदृश्यत्वाभावात् । मानससिद्धत्वादिति सप्रतिसाधनत्वाच्च । जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वे अनुमानागमप्रामाण्यग्राहिणोऽपि प्रत्यक्षत्वाविशेषादुत्तरक्षणे प्रामाण्यं न सेत्स्यतीति भेदादिवाक्यानामेव प्रामाण्यं स्यात् । तस्य साक्षिसिद्धत्वं चेज्जगत्सत्यत्वमपि साक्षिसिद्धम् । व्यभिचारश्चेदागमार्थानुमानिर्दोषत्वाध्यवसाये च समः । अत उत्तरदिवसेऽभेदवाक्यस्य भेदोऽर्थः स्यात् । निर्दोषानुमायाः सदोषत्वं, सदोषानुमाया निर्दोषत्वं इत्यव्यवस्था । आश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धयो न दूषणं अतिप्रसंगाभावात् । अतिप्रसंगेन हि दोषत्वादोषत्वे कल्प्ये । व्याप्तिरेव हि प्रयोजिका । असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव । असदाश्रयस्य साधकत्वं

नेत्यपि व्याप्तिं विना कथं निवार्यते । असदाश्रयमित्यादिविशेषणत्वसंभवे कथमव्याप्तिः । न चात्यन्ताभावोऽपि सर्वधर्मरहितः । प्रमेयत्वाद्यनुभवात् । परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च । विमतं सकर्तृकमित्यत्र सर्वज्ञत्वस्य पक्षधर्मताबलेन सिद्ध्यङ्गीकारात् । परिशेषोऽर्थापत्तिरनुमानमित्यविशेषः । उपपत्तिमात्रत्वात् । उपपत्तेश्च व्याप्त्यपेक्षा सर्वथाङ्गीकार्येत्याग्रहमात्रेण भेदः । उपमानस्यापि व्याप्तिरूपत्वात् । न हि स्वसदृशेनासदृशं क्वचिद्दृष्टं । योग्यानुपलब्धेश्च लिंगत्वं अविशेषात् । उक्तदोषेष्वेवाशेषानुमानदोषाणामन्तर्भावः । साध्याविशिष्टोऽसिद्धः । सिद्धसाधकोऽसंगतः । न प्रमासाधनं प्रमाणं । ज्ञानव्यतिरिक्तायां प्रमायां प्रमाणाभावात् । न चाज्ञातपरिच्छित्तिरेव प्रमेत्यत्र किञ्चिन्मानं । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यंगीकारात् । न चानुभूतिरेव प्रमाणम् । स्मृत्यादावव्याप्तेः । वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्च । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् । प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थे बुभूषुभिरि'ति श्रुतेश्च । ऐतिह्यमागमभेदः । न च सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम् । ईश्वरज्ञानादावव्याप्तेः । अप्रामाण्ये प्रमाणाभावाच्च । प्रामाण्यज्ञाने च । तत्राप्यङ्गीकारेऽनवस्थितेः । स्वप्रकाशात्माङ्गीकारे तत्राव्याप्तेः । स्मृतेश्च प्रामाण्यानङ्गीकारे अनुभूतं मयेत्यत्र प्रमाणाभावात् । लिङ्गत्वेन प्रामाण्ये कल्पनागौरवम् । दृष्टहानिश्च । स्मृतिप्रमाणद्वैविध्यमात्रकल्पने मिथ्याज्ञानादेर्निराकरणादनुभवविरोधः । तदनुभवाभाव इत्युक्ते अनुभवः स्मृतिश्च नास्तीत्युक्ते किमुत्तरम् । स्वसिद्धैः साधनं परसिद्धैर्दूषणम् । अतो न दूषणे अपसिद्धान्तादि । इष्टापत्तिः सिद्धसाधनत्वादसंगतमेव ॥ आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कोक्तमार्गतः । मानलक्षणमित्युक्तं संक्षेपाद्ब्रह्मसिद्धये ॥ अशेषमानमेयैकसाक्षिणेऽक्षयमूर्तये । अजेशपुरुहूतेड्य नमो नारायणाय ते ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं प्रमाणलक्षणं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

कथालक्षणम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नृसिंहमखिलाज्ञानतिमिराशिशिरद्युतिम् । संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि कथालक्षणमञ्जसा ॥ वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा । तत्त्वनिर्णयमुद्दिश्य केवलं गुरुशिष्ययोः ॥ कथाऽन्येषामपि सतां वादो वा समितेः शुभा । ख्यात्याद्यर्थं स्पर्धया वा सतां जल्प इतीर्यते ॥ वितण्डा तु सतामन्यैस्तत्त्वमेषु निगूहितम् । स्वयं वा प्राश्निकैर्वादे चिन्तयेत्तत्त्वनिर्णयम् ॥ रागद्वेषविहीनास्तु सर्वविद्याविशारदाः । प्राश्निका इति विज्ञेया विषमा एक एव वा ॥ अशेषसंशयच्छेत्ता निःसंशय उदारधीः । एकश्चेत्प्राश्निको ज्ञेयः सर्वदोषविवर्जितः ॥ एको वा बहवो वा स्युर्विष्णुभक्तिपरास्सदा । विष्णुभक्तिर्हि सर्वेषां सद्गुणानां स्वलक्षणम् ॥ पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धये । नैषा तर्केणापनेया मतिरित्याह हि श्रुतिः ॥ अन्यार्थ एवागमस्य वक्तव्यः प्रतिवादिना ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । मूलरामायणं चैव संप्रोच्यन्ते सदागमाः ॥ अनुकूला य एतेषां ते च प्रोक्तास्सदागमाः । अन्ये दुरागमा नाम तैर्न साध्यं हि साध्यते ॥ स्वपक्ष आगमश्चैव वक्तव्यः प्रतिवादिना । तस्याप्यन्यार्थता साध्या वादिना स्वार्थसिद्धये ॥ अन्यार्थता निराकार्या स्वागमस्य विनिश्चयात् । उपपत्त्यवकाशोऽत्र ह्यागमार्थविनिर्णये ॥ वाद्यागमार्थे निर्णीत आगमार्थः परस्य तु । निर्णेयः सहितैः पश्चात्ततो निश्शेषनिर्णयः ॥ प्रत्यक्षसिद्धेष्वर्थेषु प्रश्ने मामक्षजं वदेत् । ज्ञानं वा

ज्ञानसिद्धेषु नानुमां प्रथमं वदेत् ॥ परतुष्टिकरं वाक्यं वदेतां यदि वादिनौ । स एवात्रागमो ज्ञेयः परतुष्टिर्हि तत्फलम् ॥ एवं निर्णयपर्यन्तं वादे सुबहवोऽपि हि । घटेयुश्चिरकालं च जल्पे यावत्परो जितः ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वादे साक्षात्पराजयः । संवादे श्लाघ्यतैव स्याद्गुरुत्वमितरस्य च ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोम्ये निन्द्यो दण्ड्योऽथवा भवेत् । विरोधासङ्गतिन्यूनतूर्ष्णींभावादिकैर्जितः । भवेज्जल्पे, वितण्डायां न्यायो जल्पवदीरितः । संवादे दण्ड्यता न स्याद्वितण्डाजल्पयोरपि । पराजितत्वमात्रं स्यान्निन्द्यो दण्ड्योऽपि वाऽन्यथा । अनुवादादिराहित्यं नैव जल्पेऽपि दूषणम् ॥ विद्याहीनत्वलिङ्गेऽपि वादिनोः स्यात्पराजयः । तदभावान्नैव षट्कादन्यो निग्रह इष्यते । अन्तर्भावादिहान्येषां निग्रहाणामिति स्म ह ॥ विद्या परीक्षापूर्वैव वृत्तिर्जल्पवितण्डयोः । स्खलितत्वादिमात्रेण न तत्रापि पराजयः । वादजल्पवितण्डानामिति शुद्धं स्वलक्षणम् ॥ आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कानुसारतः । कथालक्षणमित्युक्तं प्रीत्यर्थं शार्ङ्गधन्वनः ॥ सदोदितामितज्ञानपूरवारितहृत्तमाः । नरसिंहः प्रियतमः प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं कथालक्षणं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

उपाधिखण्डनम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नारायणोऽगण्यगुणनित्यैकनिलयाकृतिः । अशेषदोषरहितः प्रीयतां कमलालयः ॥ अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चन । उपाधिभेदाद्धटत इति चेत्स स्वभावतः । अज्ञानतो वा द्वैतस्य सत्यता स्वत एव चेत् । अनवस्थितिरज्ञानहेतौ वाऽन्योन्य-सिद्धिता ॥ चक्रकापत्तिरथवा भेदश्चोपाधितः कुतः । विद्यमानस्य भेदस्य ज्ञापको नैव कारकः । उपाधिर्दृष्टपूर्वो हि खेऽपि देशान्तरस्य सः ॥ ज्ञापको विद्यमानस्य मूढबुद्धिव्यपेक्षया । न चेदुपाधिसम्बन्ध एकदेशेऽथ सर्वगः । एकदेशेऽनवस्था स्यात्सर्वगश्चेन्न भेदकः ॥ सुख-दुःखादिभोगश्च स्वरूपैक्ये न भेदतः । दृश्यो ह्युपाधिभेदेऽपि हस्तपादादिगो यथा । नानादेहगभोगानुसन्धानं योगिनो यथा । न चेद्भोगानुसन्धानं तदिच्छा योगिनः कुतः । अनुसन्धानरहित-देहबाहुल्यमन्यथा । सिद्धमेव हि तत्पक्षे विशेषो योगिनः कुतः ॥ सिद्धौ हि कर्मभेदस्य स्यादुपाधिविभिन्नता । तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धि-रित्यन्योन्यव्यपाश्रयः । आत्मस्वभावभेदस्य विदोषत्वेन चाखिलः । प्रत्यक्षादिविरोधाच्च दुष्टः पक्षोऽयमञ्जसा । चेष्टालिङ्गेन सात्मत्वे परदेहस्य साधिते । अन्यत्वं स्वात्मनस्तस्मात्सर्वैरेवानुभूयते ॥ अज्ञता चाल्पशक्तित्वं दुःखित्वं स्वल्पकर्तृता । सर्वज्ञतादीशगुणविरुद्धा ह्यनु-भूतिगाः ॥ सार्वज्ञादिगुणा विष्णोः श्रुतिषु प्रतिपादिताः । सत्यः सो अस्य महिमेत्यादिवाक्यान्मृषा न च । न च वेदोक्तमिथ्यात्वे

मानं तन्मानतापि न । अतोऽज्ञासम्भवादेव नाधिकार्यैक्यवादिनाम् ॥ अतो नाज्ञातमिति च विषयो विषयान्तरे । अज्ञाभावात्फलं कस्य योगः शशनृशृङ्गयोः ॥ दुर्घटत्वं भूषणं चेत्स्यादविद्यात्वमात्मनः । अंधन्तमोऽप्यलङ्कारो नित्यदुःखं शिरोमणिः ॥ अतः परो मात्रयेति पूर्वश्रुतिनिदर्शितः । अन्यमीशमितिश्रुत्या भिन्नजीवदृशं गतः । भिन्नत्वेनात्मसादृश्यदो यदेति श्रुतेः सदा ॥ मायावादतमोव्याप्तमिति तत्त्वदृशा जगत् । भातं सर्वज्ञसूर्येण प्रीतये श्रीपतेः सदा ॥ नमोऽ-मन्दनिजानन्दसान्द्रसुन्दरमूर्तये । इंदिरापतये नित्यानन्दभोजन-दायिने ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितमुपाधि-खण्डनं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

मायावादखण्डनम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नरसिंहोऽखिलाज्ञानमतध्वान्तदिवाकरः । जयत्यमितसज्ज्ञानसुखशक्तिपयोनिधिः ॥

विमतमनारम्भणीयं अन्यथाप्रतिपादकत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नम् । न हि ब्रह्मात्मैक्यस्य याथार्थ्यं तत्पक्षे । अद्वैतहानेः स्वरूपातिरेके । अनतिरेके स्वप्रकाशत्वादात्मनः सिद्धसाधनता । निर्विशेषत्वादात्मनो नानधिगतो विशेषः । सिद्धत्वात्स्वरूपस्य विशेषाभावाच्च नाज्ञानं कस्यचिदावरकम् । अनधिगतार्थगन्तृप्रमाणमिति च तन्मतम् । अज्ञानासम्भवादेव तन्मतमखिलमपाकृतम् । मिथ्यात्वे चैक्यस्याऽतत्त्वावेदकत्वमागमस्य स्यात् । सत्यता च भेदस्य । एवमेव प्रयोजनमपि निरस्तम् । स्वरूपत्वान्मोक्षस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । अज्ञानासम्भवेन चतुर्थप्रकाराभावात्पञ्चमप्रकारतापि निरस्ता । विषयप्रयोजनाभावादेवाधिकारी च । तदभावादेव सम्बन्धोऽपि ॥

'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' ॥ 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च

परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ॥ 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति' । इति विष्णोः पुरुषोत्तमत्वमेव सर्वशास्त्रार्थत्वेन भगवता श्रुत्या चाभिहितम् ॥ इति सर्वज्ञमुनिना मायावादतमोऽखिलम् । निरस्तं तत्त्ववादेन सतां संशयनुत्तये ॥ नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं मायावादखण्डनं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ विमतं मिथ्या दृश्यत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नम् । इत्युक्ते जगतोऽभावादाश्रयासिद्धः पक्षः । अनिर्वचनीयासिद्धेरप्रसिद्धविशेषणः । सदसद्वैलक्षण्ये मिथ्यात्वे सिद्धसाधनता । दृश्यत्वाभावादसिद्धो हेतुः । अनिर्वचनीयासिद्धेरेव । अनिर्वचनीयासिद्धेरेव सपक्षाभावाद्विरुद्धः । आत्मनोऽपि दृश्यत्वादनैकान्तिकः । जगतोऽभावेऽनुमानस्याप्यभाव इति तर्कबाधितत्वेनानध्यवसितः । प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाद्विश्वं सत्यमित्यादिवाक्यविरुद्धत्वाच्च कालात्ययापदिष्टः । रजतं दृष्टमितिभ्रममात्रत्वात् विमतं सत्यं दृश्यत्वादात्मवदित्यपि प्रयोज्यत्वात्प्रकरणसमः । विमतं सत्यं प्रमाणदृष्टत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथात्मेतिप्रयोगात्सत्प्रतिसाधनः शुक्तिरजतस्याप्यनिर्वचनीयत्वाभावात्साध्यविकलो दृष्टान्तः । उक्तप्रकारेण दृश्यत्वाभावात्साधनविकलश्च । प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः । साध्यधर्मविशिष्टः पक्षः । साध्यसमानधर्मविशिष्टः सपक्षः । साध्यविपरीतधर्मविशिष्टो विपक्षः । पक्षवचनं प्रतिज्ञा । लिङ्गं हेतुः । निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ यो दृश्यते सदानन्दनित्यव्यक्तचिदात्मना । निर्दोषाखिलकल्याणगुणं वन्दे रमापतिम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

तत्त्वसङ्ख्यानम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्भावाभावौ द्विधेतरत् ॥ प्राक्प्रध्वंससदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते । चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः ॥ दुःखस्पृष्टं तदस्पृष्टमिति द्वेधैव चेतनम् । नित्यादुःखा रमाऽन्ये तु स्पृष्टदुःखास्समस्तशः ॥ स्पृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा । दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा ॥ देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा । एवं विमुक्तियोग्याश्च तमोगाः सृतिसंस्थिताः ॥ इति द्विधा मुक्त्ययोग्या दैत्यरक्षःपिशाचकाः । मर्त्याधमाश्चतुर्धैव तमोयोग्याः प्रकीर्तिताः । ते च प्राप्तान्धतमसः सृतिसंस्था इति द्विधा ॥ नित्यानित्यविभागेन त्रिधैवाचेतनं मतम् । नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च ॥ नित्यानित्यं त्रिधा प्रोक्तमनित्यं द्विविधं मतम् । असंसृष्टं च संसृष्टमसंसृष्टं महानहम् ॥ बुद्धिर्मनः खानि दश मात्रा भूतानि पञ्च च । संसृष्टमण्डं तद्गं च समस्तं सम्प्रकीर्तितम् ॥ सृष्टिः स्थितिः संहृतिश्च नियमोऽज्ञानबोधने । बन्धो मोक्षः सुखं दुःखमावृतिर्ज्योतिरेव च ॥ विष्णुनास्य समस्तस्य समासव्यासयोगतः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं तत्त्वसङ्ख्यानं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तत्त्वविवेकः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ स्वतन्त्रं परतन्त्रं च प्रमेयं द्विविधं मतम् । स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्निर्दोषाखिलसद्गुणः ॥ द्विविधं परतन्त्रं च भावोऽभाव इतीरितः । पूर्वापरसदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते ॥ भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथक् । चेतनोऽचेतनश्चेति भावोऽपि द्विविधः स्मृतः ॥ नित्यमुक्तश्च सृतियुक्परतन्त्रोऽपि चेतनः । द्विधैव श्रीर्नित्यमुक्ता सृतियुक्‍ द्विधा मतः ॥ मुक्तोऽमुक्त इति ह्यत्र ब्रह्मान्ता उत्तरोत्तरम् । मुक्ताः शतगुणाः प्रोक्ता रमा तेभ्योऽखिलैर्गुणैः ॥ नित्यं बहुगुणोद्रिक्ता ततोऽनन्तगुणो हरिः । अमुक्तास्त्रिविधास्तत्र नीचमध्योच्चभेदतः । मुक्तियोग्यास्तत्र चोच्चा नित्यावर्तास्तु मध्यमाः । नीचा नित्यतमोयोग्या द्विधैवाचेतनं मतम् ॥ नित्यानित्यत्वभेदेन देशः कालः श्रुतिस्तथा । भूतेन्द्रियप्राणगुणसूक्ष्मरूपं च नित्यकम् ॥ एषां विकारोऽनित्यः स्यान्नित्या एव हि चेतनाः । गुणक्रियाजातिपूर्वा धर्माः सर्वेऽपि वस्तुनः ॥ रूपमेव द्विधं तच्च यावद्वस्तु च खण्डितम् । खण्डिते भेद ऐक्यं च यावद्वस्तु न भेदवत् ॥ खण्डितं रूपमेवात्र विकारोऽपि विकारिणः । कार्यकारणयोश्चैव तथैव गुणतद्वतोः ॥ क्रियाक्रियावतोस्तद्वत्तथा जातिविशेषयोः । विशिष्टशुद्धयोश्चैव तथैवांशांशिनोरपि ॥ य एतत्परतन्त्रं तु सर्वमेव हरेः सदा । वशमित्येव जानाति संसारान्मुच्यते हि सः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः तत्त्वविवेकः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तत्वोद्द्योतः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ सर्वत्राखिलसच्छक्तिः स्वतन्त्रोऽशेषदर्शनः । नित्यातादृशचिच्चेत्ययन्तेष्टो नो रमापतिः ॥

विमतो भिन्नो मुक्तत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नः । न च भेदे विकल्पो युज्यते । अनिर्वचनीयस्य सर्वत्राप्रसिद्धत्वादेव । शशविषाणं गोविषाणं वोच्यत इतिवत् । न चानिर्वचनीये किञ्चिन्मानम् । मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयं वदतीत्यत्र च । अनुमानस्य चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । न च धूमत्ववन्मिथ्यात्वमित्युभयसम्प्रतिपन्नं सामान्यमस्ति । न च बाष्पारोपितधूमेन धूमवत्त्वं व्यभिचरति । न च भावाभावविलक्षणं क्वचिदागमो वक्ति । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यदि'त्यत्र च । पारिशेष्येणानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारे 'आनीदवातं स्वधया तदेकमि'ति तदानीं परिशिष्टत्वाद्ब्रह्मण एवानिर्वचनीयत्वं स्यात् । 'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तममूर्तमसदुच्यते । मूर्तामूर्तेतरद्ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत'इति पैङ्गिश्रुतिः । 'यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतत्सदि'ति माध्यन्दिनश्रुतिः । 'अद्भुतत्वादनिर्वाच्यं ब्रह्म चिच्चेत्यमेव च । अचिन्त्यं तत एवैतदतर्क्याज्ञेयमेव च । ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमसत्तदशुभत्वतः । असतां बुद्धिगम्यत्वादसत्यमिति चोच्यते । नियमेन बहिश्चित्तास्ते

सन्तो ब्रह्मणि स्थिताः। विश्वं सत्यं वशे विष्णोर्नित्यमेव प्रवाहतः। न क्वाप्यनीदृशं विश्वं तत्तत्कालानुसारतः। असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदाहुरनीश्वरम्। त आसुराः स्वयं नष्टा जगतः क्षयकारिण' इत्यादि व्यासस्मृतौ। 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्। अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम्। एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिता' इत्यादि च गीतासु। 'विश्वं सत्यं मघवानायुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम्। प्रधान्वस्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वोचम्'। 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणेशवो यज्ञेषु विप्रराज्ये'। 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्य'इत्यादि श्रुतिभ्यश्च। न चार्थापत्त्याऽनिर्वचनीयसिद्धिः। असतः प्रतीतिं विनाऽसद्वैलक्षण्यज्ञानानुपपत्तेः। न च बाध्यं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानम्। बाध्यत्वमपि हि तेषां मिथ्या। तस्य च मिथ्यात्वेऽबाध्यत्वमेव सत्यं स्यात्। सद्विलक्षणत्वं च सज्जातिविलक्षणत्वं सन्मात्रविलक्षणत्वं वा। जात्यङ्गीकारे सद्धेतुत्वम्। सन्मात्रविलक्षणत्वं चेत्सिद्धसाधनता। ब्रह्मवैलक्षण्याङ्गीकारात्। न च कयापि युक्त्या मानेन वा भेदनिराकरणं भवति। अङ्गीक्रियमाणत्वात्। अनिर्वचनीयासिद्धेश्च। सद्विलक्षणत्वमसद्विलक्षणत्वं च मिथ्येत्यविलक्षणत्वमेव सत्यं स्यात्।

एवमेव हेत्वादिष्वपि विकल्पो निराकरणीयः। दृश्यत्वाद्यनुमानेष्वप्येत एव दोषाः। आत्मनोऽपि दृश्यत्वादनैकान्तिकता च। न चात्मनो दृक्कर्मत्वं विना तज्ज्ञानत्वम्। तदज्ञाननिवृत्तिश्च तेन भवति। न च तदाकारम्। अतद्विषयत्वादेव। तद्विषयत्वमेव हि तदाकारत्वम्। न हि ज्ञानज्ञेययोरेकाकारता। न ह्यज्ञानस्य घटाश्रयत्वं ब्रह्माश्रयत्वं वास्ति। पुंगतमेव हि तमः ज्ञानेन निवर्तते। विषयाश्रयं चेदज्ञानं निवर्तते तर्ह्येकेन ज्ञातस्य घटस्यान्यैरज्ञातत्वं न स्यात्।

अतद्विषयज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ घटज्ञानेनापि निवर्तेत। अविषयत्वादेव तस्य ज्ञानत्वं न स्याद्घटवत्।

जडत्वं चाप्रमातृत्वमेव। न च प्रमातृत्वमात्मनस्तैरङ्गीक्रियते। अतस्तदप्यनैकान्तिकम्। मिथ्याप्रमातृत्वं चानिर्वचनीयनिरासादेव निरस्तम्। यदि जडत्वं नामाप्रकाशत्वं तदप्यात्मनः स्वविषयप्रकाशत्वाभावात्परविषयप्रकाशत्वाभावाच्चानैकान्तिकमेव। स्वविषयत्वं हि कर्तृकर्मविरोधात्तैर्नाङ्गीक्रियते। मिथ्याभूतपरविषयत्वं चानिर्वचनीयनिरासादेव निरस्तम्। विषयवर्जितः प्रकाश एव न भवति घटवत्। तत्प्रमाणाभावात्।

देशतः कालतः परिच्छिन्नत्वं प्रकृतिकालादिष्वभावाद्भागासिद्धम्। वस्तुतः परिच्छिन्नत्वमात्मनोऽपि भेदाङ्गीकारादनैकान्तिकम्।

प्रत्यक्षबाधितं च जगन्मिथ्यात्वम्। सदिति प्रतीयमानत्वात्। न च प्रत्यक्षसिद्धमन्येन केनापि बाध्यं दृष्टम्। चन्द्रप्रादेशत्वादिविषयं तु दूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वादपटु। न च जगत्प्रत्यक्षस्यापटुत्वे किञ्चिन्मानम्। न च जगतोऽज्ञानजन्यत्वे किञ्चिन्मानम्। 'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः। सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यताम्॥ अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेत्। सर्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्न तन्मृषे'ति ब्रह्माण्डे। 'ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि। एक आत्मा परब्रह्मभावो मुक्तिरिति ह्यपि। एवमादि विरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः। प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया आभासा इति वैदिकैः। वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना। इतराणि विरुद्धानि प्रलम्भभ्रमजान्यपी'ति व्यासस्मृतिः। 'ॐ नासतो दृष्टत्वात्'। 'नाभाव उपलब्धेः'। 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'त्यादि भगवद्वचनेनापि निरस्ताः।

न च शून्यवादिनः सकाशाद्वैलक्षण्यं मायावादिनः । व्यावहारिकसत्त्वस्य तेनाप्यङ्गीक्रियमाणत्वात् । 'सत्यं तु द्विविधं प्रोक्तं सांवृतं पारमार्थिकम् । सांवृतं व्यावहार्यं स्यान्निवृत्तौ पारमार्थिकम् । विचार्यमाणे नो सत्त्वं सत्त्वं चापि प्रतीयते । यस्य तत्सांवृतं ज्ञेयं व्यवहारपदं च यदि'त्यादिना । न च निर्विशेषब्रह्मवादिनः शून्यात्कश्चिद्विशेषस्तस्य । 'निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरम् । शून्यं तत्त्वमविज्ञेयं मनो वाचामगोचरम् । जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यत् । नित्यभावनया भातं तद्भावं योगिनं नयेत् । भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः । विश्वाकारं च संवृत्या यस्य तत्पदमक्षयमि'त्यादि तद्वचः । अनृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धमिति च मायावादी । 'नास्य सत्त्वमसत्त्वं वा न दोषो गुण एव वा । हेयोपादेयरहितं तच्छून्यं पदमक्षयमि'ति च शून्यवादी । सत्त्वादयो धर्माः परमार्थतो मायावादिनापि नाङ्गीक्रियन्ते । सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वाङ्गीकारात् । 'अवाच्यं सर्वशब्दैस्तल्लक्ष्यते चाखिलैः पदैः । अज्ञेयं ज्ञानलक्ष्यं च तच्छून्यं पदमक्षयमि'ति च शून्यवादी । न चाखण्डत्वेन कश्चिद्विशेषः । 'यदखण्डं पदं लक्ष्यं सर्वैरपि विशेषणैः । सर्वैर्विशेषणैर्मुक्तं तच्छून्यं पदमक्षयमि'ति च शून्यवादी । एवमेव मायावादिराद्धान्तः । न च मायावादिनो भावत्वं नाम धर्मः । न च शून्यवादिनः शून्यत्वं नाम धर्मः । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे । यदासीत्तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः' । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर'इति भगवद्राद्धान्तः । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादि श्रुतिः । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिषु प्रकृष्टत्वादिविशेषणानि सन्त्येवेति न तत्साम्यम् । अनित्यदेशकालसम्बन्धित्वस्य सत्त्वान्न सोऽयं देवदत्त

इत्याद्युपमा च । देवदत्तादिस्वरूपमात्रस्य सिद्धत्वान्न स्वरूपमात्रे प्रश्नः । नक्षत्रादिव्यतिरेकमात्रस्यापि सिद्धत्वान्न व्यतिरेकमात्रे । अन्यथा प्रश्नस्यैवासम्भवात् । अतः कैर्विशेषणैर्विशिष्ट इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशतद्देशकालादिविशिष्ट एव वाक्यार्थः । अङ्गीक्रियमाणत्वाद्विशिष्टादेरनिर्वचनीयाभावाच्च सत्यत्वं च सिद्धम् । दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टिं विना नान्यद्बाधकमिति दुर्घटत्वे सुघटत्वे वा नानिर्वचनीयसिद्धिः । सर्ववैलक्षण्याङ्गीकाराद्दुर्घटमपि ब्रह्म प्रमाणादङ्गीक्रियत एव ।

जगतो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वेत्यादिविकल्पस्तत्रापि युज्यते । भिन्नं चेद्भेदादिविशिष्टाच्छुद्धं भिन्नमभिन्नंवेत्याद्यनवस्था । अभिन्नं चेन्मिथ्यारूपेण जगता ब्रह्मापि मिथ्यैव स्यात् । भिन्नाभिन्नं चेद्दोषद्वयमपि । उभयविलक्षणं चेदनिर्वचनीयत्वं ब्रह्मण एवापतितम् । यद्येवमपि नानिर्वचनीयत्वं ब्रह्मणस्तर्हि जगतोऽपि न स्यात् । विश्वं सत्यमित्यादिवचनमत्राप्युक्तम् । 'न सत्तन्नासदुच्यते' । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' । 'नासदासीन्नो सदासीदि'त्यादि ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वे प्रमाणमस्ति । न हि दृष्टेर्बलवत्किञ्चित्प्रमाणम् । न हि युक्तिपराजितोऽपि क्षुधितो नान्नमत्ति । बलवद्दृष्टयबाधे । न चान्नत्वे दुर्घटे तस्यानन्नत्वं भवति । दृष्टयबाधितदृष्टस्य । न चान्नानन्नवैलक्षण्यमनुभूयते । न च तथा व्यवहारः । न च तत्र किञ्चिन्मानम् । अतो विशिष्टादिनिराकरणयुक्तीनामपि विशिष्टाद्यपेक्षत्वाज्ञात्युत्तरमिति न युक्तिबाधापि । अतो निखिलगुणगणाढ्यमेव ब्रह्म श्रुत्यभिप्रेतम् ।

अनिर्वचनीयासिद्धेरेवानुमानस्याप्यसिद्धिः । यदि जगन्मिथ्या स्यात्तदा दृश्यत्वाद्यनुमानस्यापि जगदन्तःपातित्वेन मिथ्यात्वादसिद्धिः स्यात् । वाचारम्भणं विविधप्रकारः नामधेयं नित्यं धार्यं नाम मृत्तिकेत्यादि वैदिकमेव । अनित्यत्वात्साङ्केतिकं नामाप्रधानं नित्यत्वा-

न्मृत्तिकादिनामैव प्रधानम् । प्रधानज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । एवं प्रधानस्य परमात्मनो ज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । प्राधान्यज्ञापनार्थमेव सृष्ट्यादिकथनम् । यथा सोम्येत्याद्यपि सादृश्यकथनम् । न चैकनखनिकृन्तनविकारः सर्वं कार्ष्णायसम् । प्रधानपुरुज्ञानाद्ग्रामो ज्ञात इति व्यपदेशोऽस्ति । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति । मुक्तामुक्तयोर्भेदाभावे मुक्तस्य संसारः संसारिणो वा मुक्तत्वं स्यात् । यद्यज्ञानकृतो भेदस्तर्हीश्वरस्याज्ञानाभावात्संसारिणैक्यं तेनानुभूयेत । ततश्च दुःखित्वं स्यात् । 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप' । 'सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च । अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' । इत्यादिनेश्वरेणापि भेदस्यैवानुभूयमानत्वाच्च । तत एवाभ्रान्तत्वान्न मुक्तस्यापि भेदनिवृत्तिः । न चोपाधिभेदमात्रेणेश्वरस्य दुःखाभावः । हस्तपाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वानुभवात् । 'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधी'ति भारतवचनान्न विश्लेषाद्विशेषः । अतोऽनौपाधिकत्वादेव भेदस्य न मुक्तस्येश्वरैक्यम् । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' । 'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्ययुपैती'त्यादि मुक्तभेदवचनेभ्यश्च ।

एवं प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धत्वादभेदविषयवत्प्रतीयमानान्यपि वाक्यानि सादृश्याद्यर्थान्येव योजनीयानि । 'विरुद्धवत्प्रतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः । तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यत'इति ब्राह्मवचनाच्च । भेदाद्यनुभवस्य भ्रान्तित्वाङ्गीकारे तदपलापयुक्तेर्नितरां

भ्रान्तित्वाद्भेदाद्यनुभवस्याभ्रान्तित्वमेव भवति । परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वात् । एकजीववादपक्षे तन्निष्ठानां मृत्यनन्तरमपि विश्वस्यानिवृत्तत्वाद्भेदनिष्ठ एवैकजीव इत्यापतति । तस्य च तत्रैवाग्रहान्न कदाचिद्भेदनिवृत्तिरित्यनिवृत्तिरेव भवति । न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितास्समस्ता इत्यत्र किञ्चिन्मानम् । अतो मुक्तेभ्योऽप्यन्य एव समस्तगुणपरिपूर्णो भगवान्विष्णुरिति सिद्धम् ॥

'ब्रह्मेशानदिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे' ॥ 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' ।

सत्यचिच्चेत्यपतये मुक्तामुक्तोत्तमाय ते । नमो नारायणायार्यवृन्दवन्दितपद्द्वय ॥

आनन्दतीर्थपुंसिंहो मायावादिदितेःसुतान् । विदार्य युक्तिनखरैरप्रतीपो विभासते ॥ १ ॥ पलायध्वं पलायध्वं त्वरया मायिदानवाः । सर्वज्ञहरिरायाति तर्कागमदरारिभृत् ॥ २ ॥ द्रवत द्रवताशु मायिनः प्रविशध्वमतन्द्रिता गुहाः । कमलारमणाम्बराश्रयः समुदेत्यखिलज्ञभास्करः ॥ ३ ॥ नृहरिः सकलज्ञनामकः समुपैति हि मायिदानवान् । प्रपलायनमत्र तत्क्षमं त्वरया वो वसतिर्गुहासु च ॥ ४ ॥ जयत्यानन्दतीर्थेष्टदेवता नरकेसरी । विपाटिताज्ञानतमःकपाटात्युरुहुङ्कृतः ॥ ५ ॥ जयत्यमितपौरुषः स्वजनतेष्टचिन्तामणिः । अजेशमुखवन्दितो गुणगणार्णवः श्रीपतिः ॥ ६ ॥ सर्वज्ञसन्मुनीन्द्रोच्चसन्मनःपङ्कजालयः । अजितो जयति श्रीशो रमाबाहुलताश्रयः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्तत्वोद्द्योतः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

कर्मनिर्णयः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ य इज्यते विधीशानशक्रपूर्वैः सदा मखैः। रमाप्रणयिने तस्मै सर्वयज्ञभुजे नमः ॥

ऋग्वेदब्राह्मणचतुर्थपञ्चिकाऽऽद्याध्यायादिमखण्डानि

॥ ॐ ॥ देवा वै प्रथमेनाह्नेन्द्राय वज्रं समभरंस्तं द्वितीयेनाह्नाऽसिञ्चंस्तं तृतीयेनाह्ना प्रायच्छंस्तं चतुर्थेऽहन्प्राहरत्तस्माच्चतुर्थेऽहन्षोळशिनं शंसति वज्रो वा एष यत्षोळशी तद्यच्चतुर्थेऽहन्षोळशिनं शंसति वज्रमेव तत्प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं योऽस्यस्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै वज्रो वै षोळशी पशव उक्थानि तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति तं यत्परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति वज्रेणैव तत्षोळशिना पशून्परिगच्छति तस्मात्पशवो वज्रेणैव षोळशिना परिगता मनुष्यानभ्युपावर्तन्ते तस्मादश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वयमात्मनेऽत एव वाचाभिषिद्ध उपावर्तते वज्रमेव षोळशिनं पश्यन्वज्रेणैव षोळशिना परिगतो वाग्घि वज्रो वाक्षोळशीतदाहुः किं षोळशिनः षोळशित्वमिति षोळशः स्तोत्राणां षोळशः शस्त्राणां षोळशभिरक्षरैरादत्ते षोळशभिः प्रणौति षोळशपदां निविदं दधाति तत्षोळशिनः षोळशित्वं द्वे वा अक्षरे अतिरिच्येते षोळशिनोऽनुष्टुभमभिसम्पन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनौ सत्यानृते वाव ते अवत्येनं सत्यं नैनमनृतं हिनस्ति य एवं वेद ॥ खण्डः १ ॥

गौरिवीतं षोळशिसाम कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान्गौरि-

ऋग्वेदब्राह्मणम्

वीतं षोळशिसाम कुरुते नानदं षोळशिसाम कर्तव्यमित्याहुरिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत्तमस्मै प्राहरत्तमभ्यहनत्सोऽभिहतो व्यनदद्यद्व्यनदत्तन्नानदं सामाभवत्तन्नानदस्य नानदत्वमभ्रातृव्यं वा एतद्भ्रातृव्यहा साम यन्नानदमभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा भवति य एवं विद्वान्नानदं षोळशिसाम कुरुते तद्यदि नानदं कुर्युरविहृतः षोळशी शंस्तव्योऽविहृतासु हि तासु स्तुवते यदि गौरिवीतं विहृतः शोळशी शंस्तव्यो विहृतासु हि तासु स्तुवते ॥ खण्डः २ ॥

अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजत्या त्वा वहन्तु हरय उपो षु शृणुही गिर इति गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजत्यौष्णिहो वै पुरुषो बार्हताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदुष्णिक्च बृहती च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैत्याधूर्ष्वस्मै ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप्पुरुषमेव तद्वीर्येण व्यतिषजति वीर्ये प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषो वीर्ये प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तमो यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा त्रिष्टुप्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति एष ब्रह्मा प्रतेमहे विदथे शंसिषं हरी इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो जागताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितोऽत्ति चैनानधि च तिष्ठति वशे चास्य यदु द्विपदा च षोळशाक्षरा जगती च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति त्रिकद्रुकेषु

महानाम्नीनामृचामुपसर्गा ये उपसर्जनभूतास्तानुपसृजति संयोजयति । महन्नाम यास्वृक्षु विद्यते ता महानाम्न्यः । परस्य

ऋग्वेदब्राह्मणम्

महिषो यवाशिरं प्रोऽग्वस्मै पुरोरथमित्यतिच्छन्दसः शंसति च्छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत्सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्षरत्तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वं सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यस्सन्निर्मितो यत्पोळशी तद्यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन पोळशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ खण्डः ३ ॥

महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाम्न्यन्तरिक्षलोको द्वितीयाऽसौ लोकस्तृतीया सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यन्महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजति सर्वेभ्य एवैनं तल्लोकेभ्यस्सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यो लोकेभ्यस्सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद । प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत यो व्यतीरँफाणयदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसन्ति तद्यथेह चेह चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात्तादृक्तद्यत्प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येताविहृतं षोळशिनं शंसयेन्नेच्छन्दसां क्रृच्छ्रादवपद्या इत्यथ यः पाप्मानमपजिघांसुः स्याद्विहृतं षोळशिनं शंसयेद्व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना व्यतिषक्तमेवास्मै तत्पाप्मानं शमलमपहन्त्यप पाप्मानं हते य एवं वेदोद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपमित्युत्तमया परिदधाति स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गमेव तं लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्संनिर्मितो यत्षोळशी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति पीतवद्वै प्रातःसवनं प्रातःसवनादेवैनं सत्सन्निर्मिमीतेऽथो इदं सवनं केवलं त इति माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं माध्यन्दिनादेवैनं तत्सवनात्सन्निर्मिमीते ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्रेति मद्वद्वै तृतीयसवनं तृतीयसवनादेवैनं

ब्रह्मणो यन्नामेन्द्रादिकं तन्महार्थत्वान्महत् । महद्धि तत्परं ब्रह्म । अशेषगुणपूर्तेः । तत्रैक आहुरगुणं ब्रह्मेति । न तद्युक्तम् । श्रुतियुक्तिविरोधात् । तथाहि श्रुतिः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' । 'यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' । 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' । 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः' । 'यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा' । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' । 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः'। 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापे'त्यादिका ।

युक्तिश्च । बुद्धिपूर्वं सर्वकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वादयो गुणा युक्ताः ।

ऋग्वेदब्राह्मणम्

तत्सन्निर्मिमीते सत्रा वृषन् जठर आवृषस्वेति वृषण्वद्वै षोळशिनो रूपं सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति जयति सर्वेभ्य एवैनं तत्सवनेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यन्महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यस्सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ खण्डः ४ ॥ ऋग्वेदब्राह्मणचतुर्थपञ्चिकायां आद्याध्याये चतुर्थखण्डः सम्पूर्णः ॥

'कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभमि'ति च भागवते। न 'चैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यादिविरोधः। सत्त्वादिगुणाभावोक्तेस्तत्र। अन्यथैको देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादीनामपि गुणत्वात्स्वोक्तिविरोधः। न च निर्विशेषं नाम किञ्चिदस्ति। निर्विशेषत्वोक्तेरेव व्याहतत्वात्। निर्विशेषत्वेन विशिष्टं तन्न वेत्युक्ते यद्यविशिष्टं तर्हि न विशेषनिराकरणम्। विशेषवत्त्वमेव भवति। यदि तेन विशिष्टं स एव विशेष इति व्याहतिः। न च निर्विशेषत्वे किञ्चिन्मानम्। अशेषविशेषवचनानुभवयुक्तिविरोधश्च। न च मिथ्याविशेषवत्। व्याहतेः। मिथ्याविशेष इत्युक्ते ह्यसद्विशेष इत्येव भवति। तथाच विशेषविशिष्टपक्षोक्तदोष एव। न चानिर्वचनीयविशेष इति भवति। अनिर्वचनीयासिद्धेः। न हि तत्र प्रत्यक्षमस्ति। मिथ्याशब्दस्त्वभाववाच्येव। तदन्यत्र प्रमाणाभावात्। न चान्यत्प्रमाणम्। प्रतिज्ञाव्याहतेः। न हि सदन्तरासतश्चान्यत्सदसद्विलक्षणं प्रसिद्धम्। असन्न भवतीत्युक्ते द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति सदेव भवति। असदन्तरं वा विशेषविवक्षायाम्। किञ्चैतद्वैलक्षण्यम् भेदोऽभेदो भेदाभेदो वा। न तावद्भेदः अनङ्गीकारात्। व्यावहारिकभेदश्चानिर्वाच्यसिद्धौ वक्तव्यः। न चाव्यावहारिकं किञ्चित्। न चाशेषव्यवहारनिवृत्तौ किञ्चिन्मानम्। न च मिथ्यातथ्ययोः सामान्यं व्यावहारिकत्वं धूमबाष्पयोर्धूमत्ववत्। न चाभेदोऽनङ्गीकारादेव। तथैवोभयम्। अभेदे चानिर्वाच्यब्रह्मणोस्तच्छब्दयोः पर्यायत्वम्। न च व्यावर्त्यविशेषेणापर्यायत्वं क्वचित्। व्यावर्त्यविशेषस्तद्व्यावृत्ते ब्रह्मणि विशेषमापादयति चेद्विशिष्टवाक्यार्थता। न चेन्न ब्रह्मज्ञानार्थिने पदान्तरं वाच्यम्। असङ्गतत्वात्। मिथ्याविशेषस्य चासिद्धिरुक्ता। अतोऽन्योऽन्याश्रयताऽनवस्थितिश्चक्रकं वा।

भेदाभेदविलक्षणमप्युक्तरीत्यैवापाकृतम्। किञ्चासद्विलक्षणमित्यत्राभावान्यविरोधानां मध्ये नञः कोऽर्थः?। यद्यभावो न। असद्विलक्षणत्वं भावत्वमेव जगतः स्यात्। न च सतोऽन्यस्मादसतो विलक्षणं जगत्। असतोऽन्यत्वादिधर्मानङ्गीकाराद्ब्रह्मणश्च। असतोऽनिर्वचनीयत्वाङ्गीकाराच्च न वैलक्षण्यं ततोऽनिर्वाच्यस्य। तथापि चेद्वैलक्षण्यं नानिर्वचनीय(वाच्य)त्वं जगतः। न च विरोधः। विरोधिनोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरव्याप्तत्वानुभवात्। अविद्यमानं न भवतीत्युक्ते विद्यमानमित्येव हि सर्वलोकानुभवः। अतोऽनन्तगुणो भगवान्नारायण इति सिद्धम्॥

न च सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य प्रामाण्याभावादीश्वराद्यसिद्धिः। सिद्धातिरिक्तकार्याभावात्। लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेव। न हि कर्तव्यत्वं नामेष्टसाधनत्वादन्यत्किञ्चित्। तन्मानाभावात्। शब्दस्तु न तद्वक्तीत्युक्तम्। लिङादेरिष्टसाधनार्थत्वेनैव कृतार्थत्वे तदन्यकार्यकल्पने कल्पनागौरवम्। न च तत्कल्पकं किञ्चित्। विप्रतिपत्तौ चान्यन्मानं वक्तव्यं तद्भावे। न चानुमा। अप्रसिद्धविशेषणत्वात्। न चार्थापत्तिः। अनुपपत्त्यभावात्। कार्याभावादेव कार्यान्वयिनि[कार्यान्वयान्वयिनि वा]व्युत्पत्तिरित्यादि दूरतो निरस्तम्। कार्यान्विते व्युत्पत्तिरिति वदतोऽकार्यान्विते व्युत्पत्तिरित्युक्ते किमुत्तरम्। अध्याहारइत्युक्ते लोप इत्युत्तरम्। अशेषसिद्धपदानामर्थलोपाल्लिङाद्यर्थमात्रलोप एव गरीयान्। हससि हसामीत्यादि सिद्धार्थ एव बालानां व्युत्पत्तेः। प्रथमप्राप्तत्वान्न तत्त्यागे कारणम्। तथैव व्युत्पत्तिदर्शनाच्च। अतः सिद्धार्थे प्रामाण्यसिद्धेश्च सिद्धं महागुणवत्त्वं विष्णोः॥

ताश्च विदा मघवन्नित्याद्याः । हे मघवन् यशस्विन् मखपत इति वा । 'तं वा एतं मघ(ख)वन्तं सन्तं मघवानित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः' । 'तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम्' । 'तन्न आयातु मघाय' । 'यशो वाव मघम्' । 'मघमनु प्रापत्सि । आ मामेतु मघम्' । 'मघमनु प्रापत्सि । धनं वाव मघमि'त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ गातुं त्वां स्तोतुम् । विद वेदयेति सामान्यतोऽपेक्षिताशेषवेदनमुक्त्वा तात्कालिकापेक्षितं प्रार्थयति । गातुं विदेति । त्वमेवानुशंसिषो दिशः मार्गान् । आत्मनः स्तुतिप्रकारांस्त्वमेवोपदिशेत्यर्थः । पूर्वीणां भगवत्सम्प्रदायागतानां परमविद्यानामर्थे शिक्ष । शचीनां विद्यानां पते, वाचां पत इति वा । पुरूवसो बहुवित्त बहुज्ञानेति वा । बहुषु वसति बहूनामास इति वा ॥ १ ॥ आभिः अभिष्टिभिः एवंभूतैस्त्वत्पर्येषणैस्त्वत्प्रार्थनैः कश्चिन्मदादिकं प्रचेतय प्रबोधय । प्रकृष्टचेतन सर्वज्ञ परमात्मन् । द्युम्नाय ज्ञानाय । वित्ताय यशसे वा । इषे अन्नाय च नः प्रबोधय । एतादृशो हि शक्रः । शक्र एवेति वा । शक्तिरतिरूपत्वाच्छक्रः ॥ २ ॥ राये वित्ताय । वाजाय अन्नाय । वज्रिणं इन्द्रं वर्तयतीति वज्रिवः । नियामकत्वेन गच्छतीति वा । शविष्ठ बलवत्तम सुखवत्तमेति वा । ऋञ्जसे प्रेरयसि सर्वान् । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस इत्यभ्यासस्तात्पर्यार्थः । मत्स्व मदं कुरु ॥ ३ ॥ विद वेदय लम्भय रायः सुवीर्यं च । वाजानां प्रजानां पतिर्भुवः अभवः । 'प्रजा वै वाज'इति श्रुतेः । वशाँ अनु यथावशम् । वश इच्छायामिति धातोः । यथावशं

॥ अथैतरेयोपनिषच्चतुर्थारण्यकम् ॥

ॐ ॥ विदा मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो ॥ १ ॥ आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय । इन्द्र द्युम्नाय न इष एवा हि शक्रः ॥ २ ॥ राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस आयाहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥ विदा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः

यथेच्छम् । शूराणां सकाशाद्बलवत्तमः ॥ ४ ॥ मघोनां यशस्विनां महत्तमः । चिकित्वः ज्ञातः कर्तरिति वा । नः अभितः सर्वतो नय । इन्द्रो विदे समस्तं व्यजानात् । तमेव स्तुपे ॥ ५ ॥ ऊतये रक्षायै अभिप्रायसिद्धये वा । स नो द्विषः शत्रूनतिपारयतु पापानि तमांसि वा । क्रतुः ज्ञानरूपः । छन्दः इच्छारूपः । छन्द्यत्वाच्छादनत्वाद्वा । ऋतं अशेषशास्त्रावगतम् ॥ ६ ॥ सातये लब्धये । स्रिधः विनाशान् ॥ ७ ॥ पूर्वस्यानादेः सतस्ते सकाशात् यत्सुम्नं सुखं तस्मिन्नः आधेहि । तव पूर्तिः शस्यते ॥ ८ ॥ तन्नव्यं स्तुत्यम् । ब्रह्म तत्सम्यग्घृदि मन्यसे । जनस्योपदेशेन तत्स्वरूपेषु त्वं चाहं च संब्रवावहै । गोषु ज्ञानेषु गच्छति ज्ञानविषयो भवति । सुशेवः सुसुखः । समाधिकवर्जितोऽद्वयः ॥ ९ ॥ एवाह्येवैवाहीत्यग्न्यादिदेवतानां संवादरूपेणोक्तमर्थमतिशयेनावधारयति । अभ्यासो हि तात्पर्यार्थः । एवाहि एवमेवेत्यर्थः । 'विनिश्चिते तु संवादे विभागो रङ्ग एव चे'ति शब्दनिर्णये । अतोऽग्नाइ इत्यादि । एवमेव हि शक्रो वशाननु यथावशं स्वतन्त्रो वर्तत इत्यर्थः । अय पय गताविति धातोः आयो इत्यायतिः । उपो इतिवदतिशयार्थ ओकारः । 'ओ अतिशय'इति च सूत्रम् । आयो जानातीत्यायोमन्यः । समीपस्थ-

---

शविष्ठ ः शूराणां ॥ ४ ॥ यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय । इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥ तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदतिद्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥ इन्द्र धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदतिद्विषः स नः पर्षदति स्रिधः ॥ ७ ॥ पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्न आधेहि नो वसो । पूर्तिः शविष्ठ शस्यत ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥ नूनं तं नव्यं सन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् । समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ ९ ॥ एवा ह्येवैवाह्यग्नाँ ३इ ॥ एवाह्येवैवावीन्द्रँ ॥ एवा

मपि जानातीत्युपोमन्यः । अन्येषामिन्द्रियाणां पराङ्मुखत्वान्न ह्यान्तरं जानन्ति । अयं त्वान्तरमप्यापरोक्ष्येण पश्यति । अयनेन प्राप्यं दूरस्थमायो इति वा । मनु अवबोधन इति धातोर्मन्युरिति ज्ञानी । बाह्यज्ञाय ज्ञानिने आन्तरज्ञाय ज्ञानिन इत्यभ्यासो हि तात्पर्यार्थः । एवं विधं मद्गतं त्वामुद्दिश्यैवोपेहि । विश्वध विश्वधारक । समीपतो दूरतश्च त्वां मन्यमानाय मह्यं मन्यवे ज्ञानाय मामुपेहीति वा । समीपे दूरतोऽभिज्ञं त्वामुद्दिश्यैव मद्गतं । एहि विष्णो न मे शक्तिस्त्वदाह्वानेहि मामुप । इति ब्रह्माऽस्तुवद्विष्णुं तन्नाभ्युत्थित-पद्मग' इति पाद्मे । 'समीपे दूरतश्चैव ध्यायन्तं त्वां सदा विभो । मामेहि ज्ञानदानायेत्याह गाधिसुतो हरिमि'ति स्कान्दे । 'ओत-मस्मिञ्जगद्यस्मादोमित्युक्तो हरिः सदा । तमेव जगदाधारं यतयः पर्युपासत' इति मान्यसंहितायाम् । इन्द्रो वा एताभिर्महानात्मानं निरमिमीतेत्यस्याप्युक्तो एवार्थः । निर्माणं नामात्मनस्तद्व्याख्यानेन ख्या(स्था)पनम् । न ह्यन्यथा तासां करणत्वं भवति । 'यस्तद्वेद स पितुष्पितासदि'ति (च) श्रुतिः । 'त्रीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद स पितुष्पिता सत्' । 'स्त्रियः सतीस्ताँ उमे पुंस आहुः पश्यं दक्षण्वान्न विचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पिताऽसत्' । इत्यादि श्रुतिभ्यो विज्ञानमेव तन्निर्माणम् । 'इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुरि'त्यादेर्विज्ञा-पनं वा । प्रचेतन प्रचेतय । आयाहि पिब मत्स्व क्रतुश्छन्दऋतं

ह्येवैवाहि विष्णाँ ३ उ ॥ एवा ह्येवैवाहि पूषन् ॥ एवा ह्येवैवाहि देवाः ॥ एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु ॥ आयो मन्याय मन्यव उपोमन्याय मन्यवे ॥ उपेहि विश्वधा ॥ विदा मघवन्विदो ३म् ॥ १० ॥ इति चतुर्थारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥

बृहत् । सुम्न आधेहि नो वसो इत्युपसर्गाः । अंशा अप्यंश्यपेक्षयो-पसर्गा भवन्ति । उपसृष्टत्वादुपसर्गाः । 'अन्तर्गतं बहिर्गतं च द्विधा स्यादुपसर्जनम् । हस्तबद्धेतिवच्चैव पदानां चोपसर्गवदि'ति शब्दनिर्णये । 'अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्रचेतन ॥ दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतय ॥ अस्माकं बोधि चोदिताऽऽयाहि पिब मत्स्व ॥ तं त्वा परिष्वजामहे क्रतुश्छन्दऋतंबृहत् ॥ या ते राति-र्ददिर्वसुः सुम्न आधेहि नो वसो' इत्युपसृजति । अशेषमहानाम्न्यर्थ-संस्मरणपरिज्ञानपूर्वकमुपसर्गसंयोजनं कर्तव्यमित्येतदर्थत्वेन महानाम्नी प्रशंसा क्रियते । अन्यथा तावन्मात्रप्रशंसामृते अशेषमहानाम्नीप्रशंसा-या व्यर्थत्वात् । तृच विभागेन विदा मघवन्, तमूतये, नूनमिति वा तिस्रो महानाम्न्यः । 'प्रथमा या महानाम्नी तद्वाच्यः पार्थिवो हरिः। द्वितीयाया आन्तरिक्ष्यस्तृतीयाया द्युगः प्रभुरि'त्यृक्संहितायाम्। 'तृचास्तिस्रो महानाम्न्यः पञ्चर्चा प्रथमापरा । तृचा द्व्यृचा च निगदैस्तार्तीया सप्तभिर्युता । इति त्रेधा विभागः स्याज्जपध्यानादि कर्मस्वि'ति च । 'त्रिलोकगेन हरिणा निर्मितः षोळशीक्रतुः । एवं ज्ञात्वा हरिं तं च कर्म कुर्वन्न जायत' इति प्रवृत्ते । एवाह्येवैवाहीत्य-(त्युपसर्ग)स्यार्थोऽप्युक्तावधारणरूपत्वात्पूर्वोक्तार्थपरिज्ञानं विना न स्मर्तुं शक्यते । एवं निर्मितेन षोळशिना ऋद्धो (राद्धो) भवत्येवंवित् ।

ॐ ॥ गायत्रीछन्दः ॥ १ ॥ १ ॥ २९ ॥ आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥ इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥ (मं-१, सू-१६)

पङ्क्तिछन्दः ॥ १ ॥ ६ ॥ ३ ॥ उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव। यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ १ ॥ सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि। प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशाँ अनु योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ३ ॥ स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम्। यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिंद्र चिकेतति योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥ (मं-१, सू-८२)

उष्णिकछन्दः ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥ यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः। आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ २५ ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥ यदा वृत्रं नदीवृतं शवसा वज्रिन्नवधीः। आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ २६ ॥ यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे। आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ २७ ॥ (मं-८, सू-१२)

बृहतीछन्दः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ८ ॥ अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिस्सुतः। जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥ हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः। विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्व वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥ द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसम्। अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥ (मं-३. सू-४४.)

द्विपदाऋक् ॥ ५ ॥ ३ ॥ २५ ॥ आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥ (मं-७. सू-३४.) ॥ एष ब्रह्माय ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥ विश्रुतयो यथा पथो इन्द्र त्वद्येति रातयः ॥ त्वामिच्छव सस्पते यन्ति गिरो न संयतः ॥

त्रिष्टुप्छन्दः ॥ ५ ॥ ३ ॥ १३ ॥ ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ॥ अस्मिन्नू षु सवने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥ (मं-७. सू-२९.)

जगतीछन्दः ॥ ८ ॥ ५ ॥ ५ ॥ प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम्। घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिरः ॥ १ ॥ हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन्हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदः। आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥ सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ॥ घृष्वी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता

प्रप्र वः हे ऋत्विजः प्रजा वा वस्त्रिष्टुभमिषं त्रिष्टुभाख्यमन्नमिन्द्रः परमेश्वरः सोमाय आविवासति। पुरंध्या धिया अशेषप्राणिदेहाश्रयया स्वबुद्ध्या प्रप्र प्रकर्षेणातितरां शंसमाना त्रिष्टुप् प्रीतिं करोति। सोमपानार्थमित्यर्थः। मन्दद्वीराय तस्य वीरस्य परमेश्वरस्य मन्दं प्रीतिं करोतीतिमन्दद्वीरः सोमः। न त्वात्मप्रयोजनाय प्रीतिं करोति किंतर्हि वो मेधसातये यज्ञसिद्ध्यर्थम्। व इति गुरुत्वादीश्वरं प्रत्येव वा बहुवचनम्। तदा वोऽन्नं त्रिष्टुभं वो मेधसातये भवद्दैवत्यमिमिक्षिरे ॥३॥ (मं-१०. सू-१६.) अतिछन्दः ॥ २ ॥ ६ ॥ २८ ॥ त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत्। स ईं ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥ अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे। अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥ साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैस्सासहिर्मृधो विचर्षणिः। दाता राधःस्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥३॥ (मं-२. सू-२२)

वेपशाकर्यः ॥ ८ ॥ ७ ॥ २१ ॥ प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत। अभीके चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥ त्वं सिन्धूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम्। अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥ वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशंत नो धियः। अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिर्वसु नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥ (मं-१०. सू-१३३.)

॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥ प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे। धिया वो मेधसातये पुरन्ध्या विवासति ॥१॥ नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनां। पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ २ ॥ ता अस्य सूददोहसः सोमं

यज्ञसिद्ध्यर्थं भवान् प्रप्राविवासतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ओदतीनां उन्दनकर्त्रीणां वः अपां भवदीयानां पतिं वः पुरुषं प्राणं नदनकर्तारं प्रति इषुध्यसि पतिर्भवसि । सृष्टौ सृष्टौ यो यः प्राणस्तं तं प्रति पतिर्भवसीति नदमिति पुनर्वचनम् । योयुवतीनां गमनशीलानामाकाशे पोप्लूयमानानामघ्न्यानां धूमरूपेणादाह्यानां रेतोरूपेणाजराणां वा धेनूनां जगत्पोषकाणाम् । धिनु पुष्टाविति धातोः । 'ता नदेन विहरती'त्यादिश्रुतेः । पयसा सेचकानां देशाद्देशान्तरगमनशीलानामघ्न्यानां हन्तुमयोग्यानां धेनूनां गवां पतिं वायुं प्रति इषुध्यसीति वा । 'वायुर्वाव गवां पतिरि'ति श्रुतेः । धेनुशब्दाच्च । ओदतीनां भक्त्या सेचकानाम् । योयुवतीनामतिशयेनात्मतत्त्वावगमकानामघ्न्यानां नित्यानां धेनूनां धर्मार्थकाममोक्षपोषकाणां वाचां पतिं वायुं प्रति पतिर्भवसीति वा । 'वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषड्कारो हन्तकारः स्वधाकार इति । तस्या द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स'इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥२॥ ताः पृश्नयः आपो गावो वाचो वा । अस्य सूददोहसः प्राणस्य वायुस्थस्य परमेश्वरस्य सोमं श्रीणन्ति । अद्भिर्हि संसृष्टो भवति । सोमः पय आदिना वा भृतो भवति । मन्त्रैर्वा गृह्यते । 'अथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहा'इति श्रुतिश्च । शोभनमुदं कर्मज्ञानं वा दोग्धीति सूददोहाः । उदेत्युच्चो भवत्यनेन पुरुष इत्युदं ज्ञानादि मनो वाव सोमः तद्वाचः श्रीणन्ति स्वार्थैः प्रश्नयोग्यत्वात्पृश्नयो वाचः । प्रशंसनरूपत्वात्प्रशंसनीयत्वाद्वा । प्रशंसनीयत्वमेव अपां गवां च । देवानां जन्मनि यज्ञे । तत्र हि तेषामभिव्यक्तिः पूर्वं ज्ञाने वा । विशः प्रजाश्च श्रीणन्ति । मुख्यतः ता एव श्रीणन्तीति च शब्द-

श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ३ ॥
(मं-८. सू-६९.)

वर्जनम् । दिवस्त्रिष्वारोचनेषु । आदित्यचन्द्रविद्युत्पर्यन्तं स्थितानां देवानां जन्मनि यज्ञे । यज्ञो वै देवजन्म । तत्र हि देवाः प्रादुर्भवन्ति । 'आसूर्याचन्द्रमसावाविद्युतं ते वै लोकानधिश्रिता' इत्यादिश्रुतेः । 'द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव परमुपगच्छति । सैषा ब्रह्मलोके विराजते' इत्यादिश्रुतेर्द्यौरेव विद्युत् ॥ ३ ॥

अर्चत । अर्चनं यज्ञादि । प्रार्चनं ज्ञानध्यानादि । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपे'ति भगवद्वचनात् । प्रिययज्ञा अर्चत । प्रियज्ञानाः प्रार्चत । पुत्रकाः अल्पज्ञाना अप्यर्चत । 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्नि'ति च । उतशब्दाज्ज्ञानिनामप्यर्चनं युक्तं स्वाश्रमानुसारेणेति । 'अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यस्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मते'ति श्रुतेः । किं तदर्चनीयं धृष्णु धृष्टं परंब्रह्म वासुदेवाख्यम् । पुरं देहं नार्चत । 'प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे । प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिन' इति भागवते । 'स्वदेहमानिहरये प्रणमेत्केवलाय वा । न देहाय न तन्मानपराय च कथञ्चने'ति व्यासस्मृतौ । पुनरर्चतेति तात्पर्यार्थे ॥ १ ॥ गर्गरगोधापिङ्गादीनां घोषा अपि नादमात्रव्यञ्जकत्वेन भगवद्वाचका एवेत्याह । अवस्वरातिगर्गर इत्यादिना । एतत्समस्तमिन्द्रायैवेत्यर्थः । ब्रह्म वेदो विशेषत इन्द्रायैवोद्यतः । गर्गर इति पादभूषणमहामत्रकदधिपात्रहस्तिहस्तानां नाम । पिङ्गा चकोरी । अवपरीत्यल्पाधिक्यादिविशेषोऽपि तद्वाचक एवेति ज्ञापनाय । चनिष्कददित्यनुकरणशब्दः । सनिष्वणदित्यतिशयार्थे । 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे

॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्ण्वर्चत ॥ १ ॥ ८ ॥ अव स्वराति गर्गरो गोधा परि सनिष्वणत् । पिङ्गा परि चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ २ ॥ ९ ॥ आ

वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यादि'ति श्रुतिः । 'दध्नो मथनशब्दश्चाप्यन्तर्नादस्वरूपतः । भीषकत्वं हरेर्भयादन्तर्नादो हि भीषणे । गजबृंहितमप्येवं धिकारसहितं वदेत् । स्वरितेन समायोगाद्धिकृतौ स्वरितो यतः । महामन्त्रं जलाद्यैश्च युक्तमेतादृशं वदेत् । पादभूषा च धिकारं तत्कृतं स्वरितं वदेत् । अद्भुतत्वं हरेर्वक्ति पिङ्गाकण्ठगशब्दवत् । तामेवाद्भुततां वक्ति गृहगोधाऽपरापि चे'ति शब्दतत्त्वे ॥ २ ॥ यद्यैन्यो नद्य आपतन्ति तद्घोषश्चेन्द्रवाचकः । 'नदीसमुद्रघोषाश्च नादत्वाच्छ्रैष्ठ्यवाचकाः । नादो हि श्रैष्ठ्यवाची स्यादेवं घोषाः परेऽपि चे'ति । तदर्थं च नद्य आपतन्ति । 'भूताधिभूतोऽम्बुनिधानमध्ये भूत्वा हरिः सर्वहरोऽतिधाम्ना । अगाधमम्भो विदधाति भस्म यो बाडवाग्निर्नृहरिर्विचिन्त्य' इति वैहायससंहितायाम् । सुदुघाः सुष्ठु अपां दोहनकर्त्र्यः । स्फुरणापगमनमासां नास्तीत्यनपस्फुरः । नित्यचलनस्वभावाः । अपगतस्फुरणत्वेन सोमं गृभायत । अचलत्वेन मनो वा ॥ ३ ॥

व्यतीन् विशेषेणाधिकान् देवान् । अफाणयद्विस्तारयामास । दाशुषे यजमानाय । तत्समीपे । फण विस्तार इति धातोः । सुयुक्तान्सुयोगरतान् । 'विशेषेणाधिकत्वेन व्यतयो देवताः स्मृताः । नित्ययोगरताश्चैव नारायणपरायणाः । त एव चेन्द्रियात्मानस्तान्विस्तारयतीश्वरः । मन आदीन्द्रियाणां तु शक्तिविस्तार एव तु । विस्तारो देवतानां स्याद्भक्तेषु हरिणा कृत'इति प्रकाशसंहितायाम् । 'चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतींरवीविपदि'ति

यत्पर्तन्त्येन्यस्सुदुघा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥ १० ॥ (मं-८. सू-६१.)

॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥ यो व्यतीरँफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे । तक्को नेता तदिद्वपुरुपमा यो अमुच्यत ॥ १ ॥ १३ ॥ अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो

च श्रुतिः । 'स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवमि'ति च । 'न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमि'ति भारते । तक्को जगत्कर्ता । तक निर्माण इतिधातोः । नवर्तते प्रसवः सर्गतक इत्यादिप्रयोगाच्च । नेता च सर्वस्य । तदेव वपुः सः । यत्तज्जगत्कर्तृनेतृरूपम् । 'देहदेहिविभागश्च न क्वचित्परमेश्वरे । गुणतद्वद्विभागो वा नेह नानेति च श्रुतेरि'ति पाद्मे । 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' । 'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षर' इति श्रुतेश्च । 'विशुद्धविज्ञानमरीचिमालया सचित्ररत्नप्रकरप्रकाशया । प्रकाशिताशेषजगत्स्वरूपया प्रभुः सहाह्लादतनुर्विभूषित इति पुरुषोत्तमसंहितायाम् । उपमा उपमायाम् । उपमाविषये अमुच्यत त्यक्तोऽभवत् । निरुपम इत्यर्थः । 'अल्पाक्षरेण शक्येऽपि वक्तुं बह्वक्षरं यदि । उक्तस्याधिक्यमेवात्र निषेधेऽशेषतो भवेदि'ति शब्दनिर्णये ॥१॥ विश्वा विश्वान् द्विषोऽज्ञानपापादीनतीत्य शक्तो विष्णुः स्वभक्तानतिवहत्येव हि । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' । 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसामि'त्यादिप्रसिद्धिं उशब्देनाह । द्विषोतीत्यातिशयेनात्मानं प्रत्योहत इत्यतिशब्दद्वयार्थः । ओदनं उन्दतेः कर्म बन्धनमभिनद्भगवान् । कानीनो बादरायणः । परः परमात्मा । गिरेव पच्यमानं परिपाककाले । 'संश्लेषादोदनं कर्म पच्यमानं गिरैव

विश्वा अति द्विषः । भिनत्कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥२॥१४॥ अर्भको न कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे

हि। अभिनद्भगवान्व्यासः स्वभक्तानामशेषत' इति व्याससंहितायाम् ॥ ॥ २ ॥ अर्भक इव स्थितो नवं रथमध्यतिष्ठत्। कुमारः कुत्सितमारकः। अर्भक इव सूक्ष्मदेहः। पूर्वं पूर्वं देहं परित्यज्य नवं नवं देहमध्यतिष्ठज्जीवमादाय। 'जीवदेहं परित्यज्य सह जीवेन चेश्वरः। जीवस्यान्यशरीरं च समुत्पाद्य विशत्यज'इति मान्यसंहितायाम्। कुमारक इवार्भकः सूक्ष्मदेह इति वा। अर्भकः सूक्ष्मदेहोऽपि न कुमार इति वा। सपक्षत्परिपक्वज्ञानादिगुणमकरोत्। महिषं महान्तं ब्रह्माणं मृगं मृगयन्तं स्वात्मानं पित्रे स्वस्मै मात्रे लक्ष्म्यै विभुक्रतुं पितृमातृविषये पूर्णज्ञानं पुनः पूरयामासेत्यर्थः। 'ज्ञानपूर्णं विधातारं मोक्षदानेन केशवः। स्वपुत्रं पूरयामास महिषं महतां महानि'ति प्रवृत्ते ॥ ३ ॥

यथास्थिताः प्रज्ञाताः। इतस्ततः संयोजनं विना यथास्थितशंसनं पथि(थः) प्राप्तिः। व्याप्तो विशेषेणापन्नः। अविहृतमसंसृष्टम्। कृच्छ्रादयथास्थितशंसननिमित्ताद्दुःखादवाग्गार्तिं गतश्रीकतामेव प्राप्नुयाम्। 'विलोमः शत्रुज(क्ष)यकृत्संसर्गः पापनाशनः। यथास्थितः श्रीकरःस्यात्स्वाध्यायः शंसनेऽपि चे'ति प्रवृत्ते। 'गतश्रियः श्रियो हानिं पापहानिं परस्य च। संसर्गश्छन्दसां कुर्याच्छ्रियो वृद्धिं यथास्थित' इति स्वाध्यायतत्त्वे। 'किञ्चित्त्वे चोभयत्वे च संशये सदृशे तथा। इवशब्दः प्रयुज्येत न्यक्कारेऽपि च पण्डितैरि'ति शब्दनिर्णये। अतो गतश्रीत्वसंशयेऽपीत्यर्थः। इतस्ततो विशेषेण(सं)हृतं(संयोजितं) विहृतम्। 'पापानां व्यतिषिक्तत्वाद्व्यतिषक्तं विनाशकम्। धनस्याव्यतिषङ्गेण व्यतिषङ्गोऽविनाशकः। सदृशं सदृशस्यैव यतः स्यात्प्रविनाशकम्।

विंभुक्रतुम् ॥ ३ ॥ १५ ॥ एतास्सर्वाः प्रज्ञातानुष्टुभः ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥ उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ॥ मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥ इति त्रिः परिदध्यात् ॥ (मं-८. सू-६९.)

तथाप्यप्राप्तनाशस्य धनस्य बलवत्त्वतः। शक्नुयान्न विनाशाय पापस्येच्छासमेधितम्। संसृष्टं स्याद्विनाशाय न हीच्छा धनसंक्षय'इति स्वाध्यायतत्त्वे। अव्यतिक्तत्वं च मोक्षे वर्तत इत्यत्रोभयार्थ इवशब्दः। एवंभूतेन शंसनेन पाप्मानमपहन्ति। शमलं रागादिकं च। पापस्य पृथगुक्तेः। 'शमलं पापमुद्दिष्टं रागद्वेषादिकं तथा। अपराधश्च शमलं मलं च शमलं विदुरि'ति शब्दनिर्णये। य एवमुपास्ते सोऽपि पाप्मानमपहन्ति। 'ऋक्षु संसृज्यमानासु प्रोच्यमानं जनार्दनम्। पुंसंसृष्टस्य पापस्य निहन्तारं विशेषतः। तत्प्रसादेन मुक्तस्य पापासंसृष्टतामपि। ध्यायन्कर्माण्यकृत्वाऽपि मुच्यते सर्वपातकैरि'ति प्रवृत्ते ॥ छ ॥

न चैवमादिवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्याभावः। सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात्। अविरोधाच्च। न च बह्वर्थेषु तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवम्। वचनेनैव प्रतीयमानत्वादर्थस्य कल्पनाऽभावात्। न च वाचनिकार्थस्तात्पर्यार्थ इति विशेषः। तन्मानाभावात्। यत्र वाचनिकार्थादन्यस्तात्पर्यार्थः प्रतीयते लौकिकवाक्येषु न तत्र साक्षाद्वचनं प्रबोधकम्। वचनलिङ्गकानुमा हि सा। विरोधादमुख्यवृत्तिर्वा आप्तत्वनिश्चये। आप्तत्वानिश्चये प्रामाण्यमेव न भवति। वेदवाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना नैवान्यो युज्यते। वाचनिकानां तु बहूनामप्यविरोधे स्वीकार्यता ॥ 'ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति सूत्रम्। 'वानात्सृतेर्देवनाद्वासुदेवो वासाद्द्युतेश्छादनात्क्रीडया च। बलादसुत्वाद्दावृतो वर्तनाच्च तं वासुदेवं प्रवदन्ति वेदा' इत्यादि सौकरायणश्रुतिः। मोक्षेऽपि सुप्तिरस्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवान्यतरपदम्। 'रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेत्। तत्रापि यौगिको मुख्यः सर्वत्रास्ति स वैदिके। अनवस्थानिवृत्त्यर्थं यौगिके रूढकल्पना। ज्ञाते विशेषविज्ञानं व्यवहारोऽपि

रूढित'इति ब्रह्मतर्के ॥ वाचनिकमर्थं परित्यज्य नियोगार्थकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पनेति सर्वदोषाधिकौ तस्य व्यर्थमापद्येते। एवं च वदतो विधिशब्दा निरर्थकाः सिद्धार्था वा सिद्धशब्दा वा स्वार्थे प्रमाणभूता इत्युक्ते किमुत्तरम् । न च कारणं किञ्चिद्वाचनिकानां बहूनामप्यर्थानां त्यागे । प्रतीयमाने तु विरोधे तदन्योऽर्थः स्वीकार्यो वाचनिक एव । सोऽपि वाचनिक एवेत्यपि तत एव सिद्ध्यति । 'मुख्यार्थानां च सर्वेषां तारतम्यं च विद्यते । तत्रापि परमो मुख्यो वाच्योऽशेषरवैर्हरिः । तत्तन्मुख्याविरोधेन तदन्यार्थस्य सङ्ग्रहः । स्वतो मुख्यविरोधे तु त्याज्योऽन्योऽर्थोऽखिलेष्वपि । इति सर्वत्र नियमः शब्दार्थज्ञानभूमिष्वि'ति च । न च क्रियायामेव प्रयोजनं न सिद्ध इति युक्तम् । ज्ञानमात्रेऽपि महाप्रयोजनदर्शनात्पितृजीवनादिवाक्ये । आह च स्वयं भगवान् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपे'ति च ॥ 'ध्यानं त्वखिलकर्मभ्यो ध्यानाच्च ज्ञानमुत्तमम् । न ज्ञानसदृशं किञ्चित्पुरुषार्थप्रसिद्धय' इति प्रवृत्ते । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जये'ति च । 'अशेषकर्मपूगोऽपि न विष्णुध्यानलेशभाक् । तच्च ध्यानं हरेर्ज्ञानकोट्यंशाय न पूर्यत' इति कर्मविवेके । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति च श्रुतिः । न च कर्ममात्रे पर्यवसितिर्वेदस्य । सुखज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वात् । अतः सिद्धस्यैव प्रयोजनत्वं वाच्यम् (सिद्धम्) ।

प्रशंसादीनां च तात्पर्यं वाचनिकार्थात्यागेनैव कथितं स्वयं भगवता ॥ 'ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयती'ति । तस्माद्विरुद्धवत्प्रतीयमानानि प्रशंसादीनि ज्ञानसहकार्यपेक्षया योजनीयानि । पुराणादीनां तु श्रुत्यादिविरोधे गौणोऽप्यर्थो युज्यते । 'कुहकं चेन्द्रजालं च विरुद्धाचरणानि च । दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहयाशु महेश्वरे'त्यादि वाराहे ॥ छ ॥

ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं स्वर्गमुद्गन्वहीन्द्रोऽहं च यत्तदिन्द्रगृहं ब्रध्नं विष्टपं मध्वः पीत्वा तत्र सचेवहि सुखमनुभवाव । सख्युरिन्द्रस्य त्रिस्सप्तस्थानेषु । 'एकविंशतिदिव्यानि स्थानानि दिवि चक्रिणः । वज्रिणो वापि तद्भक्तैर्भुज्यन्ते तानि याज्ञिकैरि'ति प्रवृत्ते । पूर्वान्सुतान्प्रातःसवनगान्सोमानपाः । हरीनिन्द्रियाणि वर्तयतीति हरिवः । हरिभिर्वर्तत इति वा । इदं माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । अथो इत्यर्थान्तरम् । मधुमन्तं सोमं जठरे आवृषस्व आसिञ्च ममद्धि च सत्रा अस्मत्प्राणेन सह । पीतशब्दवत् । अपूर्वपानत्वात्तदेव पानं मुख्यमिति पीतशब्दः । इन्द्रस्यकेवलत्वात्केवलं माध्यन्दिनं सवनम् । ममद्धीति तृतीयसवनम् । तत्र हि मदो विशेषतो भवति पूर्तेः । इति सवनत्रयरूपता षोळशिनः । वृषण्वत् वृष्णः इन्द्रस्य विशेषतः प्रियत्वात् । एवं चतूरूपता षोळशिनः । राध्नोति ऋद्धो भवति । विहृतपक्षे तु । पादान्व्यवधायार्धर्चशः शंसेत् । पूर्वासां पूर्वाणि पदानि । गायत्र्यः पङ्क्तिभिः पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयात् । उष्णिहो बृहतीभिरुष्णिहां तूत्तमान्पादान्द्वौ द्वौ कुर्यात् । चतुरक्षरमाद्यम् । द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभोत्तरा जगतीभिः

॥ ८ ॥ ५ ॥ ७ ॥ अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ॥ ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषन्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥ (मं-१०. सू-९६.) इति ऋङ्मन्त्रः सम्पूर्णः ॥

॥ इति श्रीमत्कर्मनिर्णयमूलभूतवेदभागः सम्पूर्णः ॥

उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमन्त्यं पूर्वस्याद्यमुत्तरस्यानुष्टुभमतिछन्दस्स्वव-दध्यात्। द्वितीयतृतीययोः पादयोरवसाने उपदध्यात्। प्रचेतनेति पूर्वस्याम्। प्रचेतयेत्युत्तरस्याम्। उत्तरास्वितरान्पादान्षष्ठान्कृत्वा अनुष्टुप्कारं शंसेत्। महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येका-दशाक्षरेषु पादेषु। एवाह्येवा अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानां एवाहीन्द्रं अथो इदं सवनं केवलं ते। एवाहि शक्रो ममद्धि सोमं मधुमन्त-मिन्द्र वशी हि शक्रः सत्रा वृषञ्जठर आवृषस्वेति ॥

भगवद्भक्तिज्ञानवैराग्यपूर्वकं च कर्म कर्तव्यम्। 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति'। 'नैष्कर्म्यमप्यच्युत-भाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्। कुतः पुनः शश्वदभद्र-मीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्'। 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः'। 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते। ते पुण्य-मासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्'। 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः। ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः। श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः। ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्। सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः'। 'तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः। क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः'। 'एष उ एव दाश्वान् य एवं वेद'। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति'। 'परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्। मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः'। 'सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः। इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे'। 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्। तिष्ठमानस्य तद्विद'इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

नमो नारायणायाजभवशक्रोष्णरुङ्मुखैः। सदा वन्दितपादाय श्रीपाय प्रेयसेऽधिकम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः कर्मनिर्णयः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् । नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम् ॥

विशेषणानि यानीह कथितानि सदुक्तिभिः । साधयिष्यामि तान्येव क्रमात्सज्जनसंविदे ॥ 'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः ॥ ज्ञेय एतैस्सदा युक्तैर्भक्तिमद्भिः सुनिष्ठितैः । न च केवलतर्केण नाक्षजेन न केनचित् । केवलागमविज्ञेयो भक्तैरेव न चान्यथे'ति ब्रह्माण्डे । 'नावेदविन्मनुतेदं बृहन्तं सर्वानुभूमात्मानꣳ साम्पराय' इति तैत्तिरीयश्रुतिः । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे'ति कठश्रुतिः । नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति' इति पिप्पलादश्रुतिः ।

न चैतेषां वचनानामेवाप्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वाद्वेदस्य । 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद' इति तद्गृहीतत्वाच्च । न चापौरुषेयं वाक्यमेव नास्तीति वाच्यम् । तदभावे सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धेः । यस्य तौ नाभिमतौ नासौ समयी । समयप्रयोजनाभावात् । न च तेन लोकोपकारः । धर्माद्यभावज्ञाने परस्परं हिंसादिनाऽपकारस्यैव प्राप्तेः । न चोपकारेण तस्य प्रयोजनम् । अदृष्टाभावात् । अतो धर्माद्यभावं वदता स्वसमयस्यानर्थक्यमङ्गीकृतमेवेति नासौ समयी ।

न च पौरुषेयेण वाक्येन तत्सिद्धिः । अज्ञानविप्रलम्भयोः प्राप्तेः । न च तदर्थत्वेन सर्वज्ञः कल्प्येत । अन्यत्रादृष्टस्य सर्वज्ञत्वस्य कल्पनं तस्याविप्रलम्भकत्वकल्पनं तस्य तत्कृतत्वकल्पनं चेति कल्पनागौरवप्राप्तेः । अपौरुषेयवाक्याङ्गीकारे न किञ्चित्कल्प्यम् । अपौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धम् । वेदकर्तुरप्रसिद्धेः । अप्रसिद्धौ च कर्तुस्तत्कल्पने कल्पनागौरवम् । अकल्पने चाकर्तृकत्वं सिद्धमेव । न च लौकिकवाक्यवत्सकर्तृकत्वम् । तस्याकर्तृकत्वप्रसिद्ध्यभावात् । न च केनचित्कृत्वा वेद इत्युक्तं वेदसमम् । परम्पराऽभावात् । न च स्वयं प्रतिभातवेदैर्दृष्टमवेदवाक्यं भवति । परम्परासिद्धवेदवाक्यानुसारित्वात् । वेदद्रष्टॄणामुक्तगुणवत्त्वाच्च तेषाम् । उक्तं च ब्रह्माण्डे । 'विंशल्लक्षणतोऽन्यूनस्तपस्वी बहुवेदवित् । वेद इत्येव यं पश्येत्स वेदो ज्ञानदर्शनादि'ति ।

प्रामाण्यं च स्वत एव । अन्यथाऽनवस्थानात् । न चोक्तयुक्त्यधीनत्वं प्रामाण्यस्य । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनाम् । अदुष्टबुद्धीनां स्वत एव सिद्धत्वाच्च प्रामाण्यस्य । न चाकाङ्क्षयामेव प्रमाणान्तरापेक्षत्वादनवस्थाभाव इति वाच्यम् । आकाङ्क्षया एव बुद्धिदोषात्मकत्वात् । दुष्टबुद्धीनामेवाप्रामाण्यशङ्केति परतोऽप्रामाण्यम् । प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धम् । न चोच्चारणकाल एव वर्णानामुत्पत्तिरिति वाच्यम् । तदेवेदं वचनमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न च सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरिति वाच्यम् । सोऽयं देवदत्त इत्यादेरपि तथात्वप्राप्तेः । सर्वक्षणिकत्वं वदता बौद्धेन सेयं दिगित्यादिप्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं न वाच्यम् । पञ्चस्कन्धेभ्योऽन्यत्वात् । न च दिश एव भ्रान्तिकल्पिताः । विज्ञानशून्ययोरपि साम्यात् । न चादित्योदयादिनैव दिक्कल्पना । अन्धकारेऽपि दिङ्मात्रप्रतीतेः । कादाचित्कभ्रान्तिरेवादित्योदयादिदर्शनान्निवार्यते ।

सा च विज्ञानशून्ययोरपि भवतीति तेषां मतम् । वादिविप्रतिपत्तेः । अतो दिशः स्थिरा एवेति सिद्ध्यति शून्यवदेव । अतस्तद्वद्वेदस्यापि स्थैर्यं सिद्धम् । तदेवेदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञानात् । न चानुमानादीनामागमं विना प्रामाण्यं धर्मादिषु । तदगोचरत्वात् । अतोऽपौरुषेयवाक्येनैव धर्मादिसिद्धेः सर्ववादिनामपि तदङ्गीकार्यम् । तत्प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धम् । अप्रामाण्यस्य च परतस्त्वानङ्गीकारे दुष्टेन्द्रियादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं न स्यात् । तदनङ्गीकारे चानुभवविरोधः । अतः प्रामाण्यं स्वतः परतोऽप्रामाण्यमिति सिद्धम् । 'वाचा विरूप नित्यया' । 'नित्यया नित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमि'ति 'श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाच' इति पैङ्गीश्रुतिः । 'विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः । अनादिनित्या सा तच्च विना तां न स गम्यत'इति कात्यायनश्रुतिः । 'सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावती वाक्' । 'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः को धिष्ण्यां प्रतिवाचं पपादे'त्यादि च । 'नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः । सर्गे सर्गेऽमुनैवैत उद्गीर्यन्ते तथैव च । तत्क्रमेणैव तैर्वर्णैस्तैः स्वरैरेव नान्यथा । अतः श्रुतित्वमेतासां श्रुता एव यतोऽखिलैः । जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः । मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः । यतस्ता हरिणा दृष्टाः श्रुता एवापरैर्जनैः श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैः । तदुत्पत्तिवचश्चैव भवेद्व्यक्तिमपेक्ष्य तु । चेतनस्य जनिर्यद्वदुच्यते सर्वलौकिकैः । पुराणानि तदर्थानि सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु । क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि तदर्थाः पूर्वसर्गवत् । वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षया । अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया । नानित्यत्वात्कुतस्तेषामनित्यत्वं स्थिरात्मनामि'ति ब्रह्माण्डे । न चानित्यत्वे श्रुतिर्वेद इत्यादि विशेषशब्द उपपद्यते । 'वेदास्ते

नित्यविन्नत्वाच्छ्रुतयश्चाखिलैः श्रुतेः । आम्नायोऽनन्यथापाठादीशबुद्धिस्थिताः सदे'ति महावाराहे । न च नित्यत्वं विना वेदानां दर्शनव्यवहारो युज्यते । न च वर्णपदादीनामनित्यत्वं वक्तुं युक्तम् । सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वात् । न च घटादिवत्संस्कारमात्रत्वं वक्तुं युक्तम् । प्रत्यभिज्ञाविरोधस्योक्तत्वात् । पुराणानामप्यन्यथाशब्दरचनमेवानित्यत्वम् । अत आकाशगुणे शब्दे व्यज्यमाना वर्णादयस्तत्क्रमात्मको वेदश्च नित्य एवेति सिद्धम् ।

न च केवलसिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावादप्रामाण्यम् । सिद्धान्वित एव व्युत्पत्तिगृहीतेः । इयं माताऽयं पितेत्यादावङ्गुलिप्रसारणादिपूर्वकनिर्देशेनैव हि तज्जानाति । कार्यान्वित एव व्युत्पत्तिरिति वदतः कार्यस्य कार्यान्वयाभावात्कल्पनागौरवम् । इयं माताऽयं पिता सुरूपोऽसीत्यादौ सिद्धमात्रज्ञापनेन पर्यवसितत्वाद्वाक्यस्य । तस्य तत्र प्रामाण्यानुभवाच्च । न च कुत्रचित्सिद्धज्ञापनादन्यद्वाक्यस्य प्रयोजनं दृष्टम् । ज्ञात्वैव हीष्टसाधनतां प्रवर्तते निवर्तते च विपर्ययेण । अतः सिद्ध एव सर्ववाक्यानां प्रामाण्यं सिद्धम् । प्रसिद्धं च व्याकरणनिरुक्तादीनां सिद्धमात्रे प्रामाण्यं सर्ववादिनाम् । तदनङ्गीकारे च सर्वशाब्दव्यवहारासिद्धिः । उक्तं च नारदीये । 'सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् । सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि । सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोः । प्रमाणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्यदुच्यत' इति ।

न च जीवेश्वराभेद एव तात्पर्यमागमस्य । तत्र प्रमाणाभावात् । न च जीवेश्वरभेदः सिद्ध इत्यनुवादकत्वं भेदवाक्यानाम् । आगमं विनेश्वरस्यैवासिद्धेः । न चानुमानात्तत्सिद्धिः । विपर्ययेणाप्यनुमातुं शक्यत्वात् । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्युक्ते विमतं विकर्तृकमस्मत्सम्मतकर्तृरहितत्वादात्मवदित्यनुमानविरोधात् । अकार्यत्व-

मुपाधिरित्युक्ते शरीरिजन्यत्वमितरत्राप्युपाधिरित्युत्तरम् । प्रत्यक्षानुमानसिद्धत्वे च भेदस्य तद्विरोधादेवाप्रामाण्यमभेदागमस्य । तेनाभेदागमस्य प्रामाण्याभावे नानुवादकत्वं भेदवाक्यानाम् । न हि बलवतोऽनुवादकत्वम् । दार्ढ्यहेतुत्वात् । प्रत्यक्षादेरागमस्य प्राबल्येऽपि नोपजीव्यप्रमाणविरोधे प्रामाण्यम् । विषयाभावे स्वस्यैवाप्रामाण्यप्राप्तेः । तेनैव ह्यनुमानादिनागमस्य विषयः सिद्ध्यति तत्पक्षेऽपि । अनुमानेन ह्यनुवादित्वपक्ष ईश्वरो बोद्धव्यः प्रत्यक्षेण चागमः । अतस्तयोर्विरोधे प्रामाण्यं न स्यात् । अनुमानसिद्धेश्वराच्च भेदोऽनुभवत एव सिद्धो जीवस्य । असर्वकर्तृत्वेनानुभवात् । न चानुभवविरोधे आगमस्य प्रामाण्यम् । आगमप्रामण्यानुभवस्याप्यप्रामाण्यप्राप्तेः । बहुप्रमाणसंवादश्च दार्ढ्यहेतुरेव । बहूनां वचने तस्यैव दर्शने दार्ढ्यस्यैव दृष्टेः । सर्वाविवादस्थल एव कथञ्चिदनुवादकत्वम् । न चात्र सर्वाविवादः । एकत्ववादिनामेव विवाददर्शनात् । बहुप्रमाणविरोधे चैकस्याप्रामाण्यं दृष्टं शुक्तिरजतादौ । न च दोषजन्यत्वादेव दुर्बलत्वमिति विरोधः । बहुप्रमाणविरुद्धानां दोषजन्यत्वनियमात् । दोषजन्यत्वं च बलवत्प्रमाणविरोधादेव ज्ञायते । 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं तर्कोऽदुष्टस्तथानुमा । आगमोऽदुष्टवाक्यं च स्वदृक्चानुभवः स्मृतः । बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथा । द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः । तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च सः । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः । ज्ञानं च द्विविधं बाह्यं तथानुभवरूपकम् । बल्येवानुभवस्तत्र निर्दोषं त्वक्षजादिकम् । अनुप्रमाणतां याति तथाक्षादित्रयं ततः । प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् । उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यममुष्य च । यामाहुरनुमां केचिन्नियाद्यवयवात्मिकाम् । सा व्यर्था नोपपत्त्या हि विना सापि प्रमाणताम् । यात्यतो युक्तिरेवैका प्रमाणमनुमात्मकम् । युक्तिः

प्रतिज्ञारूपा च हेतुदृष्टान्तरूपिका । तथोपनयरूपा च परा निगमनात्मिका । पृथक्पृथक्प्रमाणत्वं याति युक्तितयैव तु । प्रतिज्ञाहेतुगर्भैव पृथक्प्रामाण्यमेष्यति । सिद्धत्वेन प्रतिज्ञाया हेतुर्मानं पृथग्भवेत् । प्रतिज्ञावयवत्वात्तु स्वातन्त्र्येणैव मानताम् । दृष्टान्तो यात्युपनयो व्याप्तिमाश्रित्य केवलम् । व्याप्तिस्तु केवलापि स्यात्प्रमाणं नियमाश्रयात् । तथा निगमनं चोपसंहारैकस्वरूपतः । प्रामाण्यं यात्यनुभवो ज्ञापयत्युपपत्तिताम् । विरोधश्च तथाधिक्यं न्यूनताऽसङ्गतिस्तथा । उपपत्तिदोषा विज्ञेया विरोधश्च स्वतोऽन्यतः । जनकस्यात्ययो जातिः स्वस्य वान्यस्य वा भवेत् । जनकं प्रमाणमुद्दिष्टं स्वस्यार्थस्य प्रकाशनात् । निग्रहा एत एव स्युः संवादानुक्तिसंयुताः । अर्थतः प्राप्तिरेवार्थापत्तिरित्यभिधीयते । दृष्ट्वा सदृशमेवान्यं पूर्वदृष्टे तु वस्तुनि । एतत्सदृशताज्ञानमुपमानं प्रकीर्तितम् । अभावस्य परिज्ञानं द्विविधं समुदाहृतम् । एकं तत्रानुभवतो योग्यस्यानुपलब्धितः । द्वितीयमपि विज्ञेयं सुखाद्ये च घटादिके । एकं प्रत्यक्षरूपं स्याद्द्वितीयमनुमात्मकम् । कचिद्घटाद्यभावोऽपि प्रत्यक्षेणावगम्यते । झटित्येव परिज्ञानान्न लिङ्गोद्भवता मता । अर्थापत्तिश्चोपमा च ह्यनुमाभेद एव तु । आगमो द्विविधो ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव च । प्रत्यक्षं त्रिविधं ज्ञेयमैश्वरं यौगिकं तथा । अयौगिकं चेति तथा सर्वमक्षात्मकं मतम् । अक्षाणि च स्वरूपाणि नित्यज्ञानात्मकानि च । विष्णोः श्रियस्तथैवोक्तान्यन्येषां द्विविधानि तु । स्वरूपाणि च भिन्नानि भिन्नानि त्रिविधानि च । दैवासुराणि मध्यानीत्येतत्प्रत्यक्षमीरितम् । विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमितिकीर्तितम् । अक्षयं पुरुषस्याक्षं स्वरूपे मुख्यमेव तु । उपचारस्तदन्यत्र सृष्टावुपचयो यतः । उपपत्तिस्वरूपत्वादनुमासम्भवादिकम् । प्रत्यक्षागममाहात्म्यादनुमानं प्रमाणताम् । याति नैवान्यथा तस्य नियतत्वं कचिद्भवेदि'त्यादि ब्रह्मतर्के ।

अत्र चोपजीव्यत्वेन प्रमाणप्राबल्याद्भेद एव तात्पर्यं युक्तम्। कथं चानुवादकत्वं भेदस्य प्रमाणेनासिद्धौ ? सिद्धौ च कथमभेदवाक्यस्याबाधः ? न चाप्रमाणसिद्धेनानुवादकत्वं प्रमाणस्य भवति। दुर्बलत्वे च भेदप्रमाणस्याभासत्वान्न भेदवाक्यानामनुवादित्वम्। अतश्च भेदवाक्यानामेव प्राबल्यम्। सर्वप्रमाणविरुद्धवचनानामेव प्राबल्याङ्गीकारे इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदसतः सदजायतेत्यादीनामेवाविचारेण प्रतीयमानस्यार्थस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्तत्र सर्वागमानां महातात्पर्यं प्रसज्येत। न च तत्र युक्तिविरोध इति वाच्यम्। तस्मिन्पक्षे युक्तिविरुद्धत्वेनाननुवादित्वमिति गुण एव स्यात्। युक्तिसिद्धत्वे ह्यनुवादित्वं स्यात्। अतः प्रमाणसिद्धत्वे तदपलापायुक्तेरप्रमाणसिद्धत्वे च भेदप्रमाणस्यानुवादित्वाभावाच्च न भेदवाक्यानां दौर्बल्यम्। न च प्रमाणबहुत्वे दौर्बल्यम्। दार्ढ्यमेव हि बहुवाक्यसंवादे दृष्टम्। तथासत्यभ्यासादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं स्यात्। अभ्यासस्य च तात्पर्यलिङ्गत्वं सर्वेषां सिद्धम्। तदनङ्गीकारे तत्पक्षेऽपि नवकृत्वस्तत्त्वमसीत्यभ्यासस्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात्। प्रथमवाक्येनैव यस्यासिद्धं तदर्थमपरमित्युक्ते प्रत्यक्षादिना भेदो येनानिश्चितस्तदर्थं वाक्यमित्युत्तरम्। तस्माद्बहुप्रमाणसंवादित्वे प्राबल्यमेव। अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वान्नाभेदे तात्पर्यं वाक्यस्य।

किन्तु विष्णोस्सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम्। तथा चोक्तं भगवता। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं

मयानघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति। 'सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम्। अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽत' इति पैङ्गिश्रुतिः। 'मुख्यं च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतेः परम्। उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरमि'ति महावाराहे। युक्तं च विष्णोः सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम्। मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः। 'धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि। नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नर' इति भाल्लवेयश्रुतिः। 'अनित्यत्वात्सदुःखत्वान्न धर्माद्याः परं सुखम्। मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्ततामि'ति भारते। मोक्षश्च विष्णुप्रसादेन विना न लभ्यते। 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण। नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादि'ति नारायणश्रुतिः। 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामि'ति कठश्रुतिः। 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसामि'ति भगवद्वचनम्। 'उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः। बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराडि'ति स्कान्दे। 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः। आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दन' इति च। 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः। कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव न संशय' इति च। प्रीतिश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव विशेषतो दृष्टा। नाभेदज्ञानात्। अभेदज्ञानादप्रीतिरेवोत्तमानां भवति। घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वदन्तम्। ददति च सर्वमभिप्रेतं गुणोत्कर्षं वदतः। 'न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात्। तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्परास्सर्व एवे'ति सौपर्णश्रुतिः। 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति

पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते'ति गुणोत्कर्षज्ञानादेव परमा प्रीतिर्भगवता स्वयमेवाभिहिता । अतो विष्णोर्गुणोत्कर्ष एव सर्वश्रुतिस्मृतीनां महातात्पर्यम् ।

न चाभेदे तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम् । न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षं च धर्मिप्रयोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः । पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्य । न च धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदस्यास्वरूपत्वम् । ऐक्यवत्स्वरूपस्यैव तथात्वात् । स्वरूपसिद्धावपि तदसिद्धिश्च जीवेश्वरैक्यं वदतः सिद्धैव । भेदस्तु स्वरूपदर्शन एव सिद्धः । प्रायः सर्वतो विलक्षणं हि पदार्थस्वरूपं दृश्यते । अस्य भेद इति तु पदार्थस्य स्वरूपमितिवत् । यदि न स्वरूपं भेदस्तदा पदार्थे दृष्टे प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं तस्य न ज्ञायेत । अज्ञाते च वैलक्षण्ये आत्मनि घट इत्यपि संशयः स्यात् । न हि कश्चित्तथा संशयं करोति । ज्ञात्वैव प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं कस्मिंश्चिदेव सदृशे संशयं करोति । न ह्यात्मन्यहं देवदत्तो न वेति कस्यचित्संशयो भवति । सामान्यतः सर्ववैलक्षण्ये ज्ञात एव घटत्वादिज्ञानम् । अतो नान्योन्याश्रयता । न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्दोषः । यथा युगपदेव दीपसहस्रदर्शने सामान्यतः सर्वे ज्ञायन्त एव तथा स्यात् । एकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषस्तैरप्यङ्गीकृत एव। नेति नेतीत्यत्र सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारात् । विशेषानङ्गीकारे च पुनरुक्तेः । न च घटाद्वैलक्षण्यमेव पटाद्वैलक्षण्यम् । अनुभवविरोधात् । तस्माद्भेददर्शनं युक्तमेव ।

यच्च प्रमाणदृष्टानामपि पदार्थानां मिथ्यात्वकल्पनं तच्च प्रमाणविरुद्धत्वादेव प्रकाशतस्करत्वम् । न हि प्रमाणदृष्टस्य तर्कबाध्यत्वम् । प्रत्यक्षादिविरुद्धानां तर्काभासत्वनियमात् । शुक्त्यादे रजतत्वादिप्रतीतेरपि बलवत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वादेव भ्रमत्वं न तर्कमात्रात् । तर्कमात्रतः

प्रत्यक्षबाधने भूतचतुष्टयस्याबादेः पृथिवीत्वादृष्टेः पृथिव्या अपि पृथिवीत्वं न स्यात् । अतो न तर्कमात्र एव दृष्टस्य भ्रान्तित्वं कल्प्यम् । अतः सर्वभेदनिरासकतर्कस्य सर्वश्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षानुमानविरुद्धत्वान्नितरामाभासत्वम् । न च परमार्थतो भेदाभावो व्यावहारिकः सोऽस्तीति वाच्यम् । सदसद्वैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् । असतः ख्यात्ययोगादिति वदतः ख्यातिरभून्न वा । यदि नाभून्न तत्ख्यातिनिराकरणम् । यद्यभूत्तथापि । न चासतो वैलक्षण्यं तत्प्रतीतिं विना ज्ञायते । न च शुक्ते रजतत्वं सदसद्विलक्षणम् । असदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवात् । न च प्रतीतत्वादसत्त्वाभावः । असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वात् । न चासतो भ्रान्तावपि प्रतीतिर्नास्तीति वाच्यम् । अनिर्वचनीयपरमार्थत्वस्यासत एव दृष्टयङ्गीकारात् । न च तदप्यनिर्वाच्यम् । अनवस्थितेः । प्रथमानिर्वचनीयासिद्ध्या सर्वानिर्वचनीयासिद्धिरिति मूलक्षतिः । अनिर्वचनीयत्वे रजतस्यानिर्वचनीयमिदं रजतमिति बाधकज्ञानमुत्पद्येत । मिथ्याशब्दस्त्वभाववाची । न च सदसद्वैलक्षण्यं नामास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । अनुभवविरोधश्च तत्पक्षे । सदसतोर्द्वयोरेव सर्वैरनुभूयमानत्वात् । अतोऽनिर्वचनीयाभावादसतः प्रतीत्यनङ्गीकारात्प्रतीयमानत्वाच्च भेदस्य सत्त्वप्राप्तेर्नाद्वितीयत्वं युज्यते ।

कथं च श्रुतिसिद्धो जीवपरमात्मभेदो निराक्रियते ? । मिथ्यावादित्वे च श्रुतेः कथमैक्यस्य सत्यत्वम् ? । कथं चैवंवादिनां वेदवादित्वम् ? । वेदोक्तस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारादेव ह्यवेदवादित्वं बौद्धादीनामपि । अतो विष्णोः सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम् ।

कथं च जीवपरमात्मैक्ये सर्वश्रुतीनां तात्पर्यं युज्यते ? । सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् । तथा ह्यनुभवविरोधः । न ह्यहं सर्वज्ञः

सर्वेश्वरो निर्दुःखो निर्दोष इति वा कस्यचिदनुभवः। अस्ति च तद्विपर्ययेणानुभवः। न च मिथ्यानुभवोऽयम्। तद्विपरीतप्रमाणाभावात्।

न चाभेदे कश्चिदागमः। सन्ति च भेदे सर्वागमाः। तथाह्यतत्त्वमसीति नवकृत्वोपदेशः सदृष्टान्तकः। न चायमभेदोपदेशः। 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपाश्रयते। सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' ॥ 'यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसानां समवहारमेकतां गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति' ॥ 'इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवति। ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति। एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति' ॥ 'स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति। अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति' ॥ 'न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति। तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे अस्य सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति' ॥ 'लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा

इति तद्ध तथा चकार तं होवाच यद्दोषा लवणमेतदुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गास्यां तदाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमिति अन्त्यादाचामेति कथमिति लवणमिति अभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते। तं होवाचात्र वा व किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति' ॥ 'यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्' ॥ 'अथ यदास्यवाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानाति' ॥ 'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते अथ स यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते। एवमेव खलु सोम्याचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति स्थाननवकेऽपि भेद एव दृष्टान्ताभिधानात्। न हि शकुनिसूत्रयोर्नानावृक्षरसानां नदीसमुद्रयोर्जीववृक्षयोरणिमधानयोर्लवणोदकयोर्गन्धारपुरुषयोरज्ञप्राणादिनियामकयोः स्तेनापहार्ययोश्चैक्यम्। सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति भेदापरिज्ञानानेनानर्थवचनाच्च। न हि गृहादागतस्य गृहे प्रविष्टस्य च तदैक्यम्। 'ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवती'त्यत्रापि भेद एवोच्यते। अन्यथा तास्समुद्र एव भवतीति व्यपदेशः स्यात्। अतो नद्यः समुद्रादागच्छन्ति तं प्रविशन्ति च समुद्रस्तु स एव नैतासां समुद्रत्वं भवतीत्यर्थः। न हि भिन्नानां नदीजलपरमाणूनां सामुद्राणुभिरैक्यं युज्यते। तथासति महाजन-

समितौ प्रविष्टानां द्वित्राणां तदैक्यं स्यात् । न च तद्युज्यते । भेदे-नानुभवात् । स्वं ह्यपीतो भवतीत्यत्रापि स्व इति परमात्मनोऽभिधानम् । 'स्वात्मना चोत्तरयो'रिति सूत्रात् । 'स्वातन्त्र्यात्स्व इति प्रोक्त आत्माऽयं चाततत्वतः । ब्रह्मायं गुणपूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरव्यय' इति परमोपनिषदि । अपीत इत्यत्रापि प्रवेशमात्रम् । स्वमिति द्वितीयानिर्देशात् । एकीभावविवक्षायां स्वेनेतिनिर्देशः स्यात् । 'स्वं कुलायं यथाऽपीतः पक्षी स्यादेवमीश्वरम् । अप्येति जीवः प्रस्वापे मुक्तौ चान्योऽपि सन्सदे'ति च । एवमेव खलु सोम्येतन्मनो दिशंदिशं पतित्वा-न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयत इत्यत्रापि मनइति जीवः प्राण· इति परमात्मा । यत्रायं पुरुषः स्वपितिनामेति तयोरेव प्रस्तुतत्वात् । 'मननान्मन उद्दिष्टः पुद्गलो निरयं गिरन् । कर्मानुशयनाच्चैव संसार्यनुशयी स्मृत' इति च परमोपनिषदि । 'प्राणः प्रणयनादेष साधुत्वात्सन्हरिः स्मृत' इति च । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यत्रापि भेद एव प्रतीयते । 'स्रष्टृत्वादाश्रय-त्वाच्च मुक्तानां च प्रति प्रति । स्थापनाच्च विभुर्विष्णुरन्यः संसारिणो मत' इति च । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीत्यत्रापि जीवशब्देन परमात्माभिहितः । 'जीव इति भगवतोऽनिरुद्धस्याख्ये'ति श्रुतेः । 'विष्णुर्जीव इतिप्रोक्तः सततं प्राणधारणात् । स प्रविश्य शरीरं च स्थावरं जङ्गमं तथा ॥ महाभूतानि च विभुस्त्रिवृत्करण-पूर्वकम् । संसारिणं भ्रामयति सदैवान्यत्वलक्षणम् ॥ तेनायं मोदते नित्यं वृक्षावस्थागतोऽपि सन्नि'ति च । 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त इमास्तिस्रो देवता' इति पूर्वमेव चेतनत्वसिद्धेरनेन जीवेनात्म-नेति संसारिणः पुनः प्रवेशो न युक्तः । अतस्तत्र जीवशब्देन परमात्मैवाभिहितः । 'जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमान-

स्तिष्ठतीत्यत्रापि जीवशब्दोदितः पर एव । पेपीयमानो मोदमानस्तु संसारी । न हि चेतनादन्यस्य मोदभोगादिकं युज्यते । 'सुखस्य चाप्यायतनं शरीरं दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् । अचेतनं प्राकृत-मेतदाहुर्भोक्ता तयोश्चेतनकः शरीरी'ति च भारते । 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत' इत्यत्रापि जीवशब्दः परे । न हि संसारिणो मुख्यतः प्राणधारकत्वं युज्यते । 'ब्रह्मणा त्यक्तदेहस्तु मृत इत्युच्यते नर' इति च । 'यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसेऽस्य सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठती'त्यत्राप्यणिमशब्देन पर एवाभिहितः । 'स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युक्तत्वाच्च । धानासु त्वण्व्य इवेमा धाना इति स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिवशब्दप्रयोगाच्च नाणिमत्वम् । न च ता न निभालयसे । ऐतदात्म्यमित्येतदीयम् । स आत्मेत्यात्मशब्दस्तु पर एव । 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' । 'नानुमानमतच्छब्दात्' । प्राण-भृच्चे'त्यत्र तमेवैकं जानथ आत्मानमिति स्वशब्दपर्यायात्मशब्दान्न प्रकृतिजीवावभिधीयेते किन्तु पर एवेति भगवता व्यासेनाभिहितम् । अत आत्मशब्दस्तस्मिन्नेव मुख्यः । 'आततत्वाच्च मातृत्वादात्मेति परमो हरिः । आत्माभासास्तदन्ये ये न ह्येतेषां तता गुणा' इति परमोपनिषदि । तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानातीत्यत्र च 'यदास्य प्राणादीन्परो ग्रसति तदा न जानाति यदा ददाति तदा जानाती'ति तद्वशत्वमेवोक्तम् । 'यदा प्राणान्ददातीशस्तदा चेतनकोऽखिलम् । जानाति ग्रस्तकरणस्तेन वेत्ति न किञ्चने'ति च । अपहार्षीत्स्तेय-मकार्षीदित्यत्र चान्याभिमतस्यैव वस्तुनोऽपहार्यत्वाद्भेद एवायं दृष्टान्तः । अन्यं सन्तं परमात्मानं स्वयमितिमन्यमानः स्तेन एवेति । न हि स्वकीयं परित्यजंस्स्तेनो भवति । 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयु-रनैपुणाः । शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथा वादबलाज्जनाः । कामक्रोधाभि-

भूतत्वादहङ्कारवशंगताः। याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः। ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः। वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते। तेषां तमश्शरीराणां तम एव परायणम्। यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः। कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहित'इति मोक्षधर्मे। 'यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा। यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणे यथा। यथा चोरापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि। तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ। तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः। भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन्। वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथे'ति च परमोपनिषदि। 'प्रेरकः सर्वजीवानां प्राणधीचोदिता च सः। विष्णुस्संसारिणोऽन्यो यस्तमविज्ञाय मूढधीः। देहेन्द्रियप्राणबुद्धि-नेतृत्वं मन्यतेऽत्मनः। अतः संसारपदवीं याति जीवेशयोः सदा। वैलक्षण्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथे'ति च। सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयायेत्यात्मनोन्यमनूचानत्वादिगुणप्रदं परमविज्ञाय स्तब्धस्य पराधीनत्वज्ञापनेन स्तब्धतां निरस्य तन्निष्ठा ह्यत्रोपदिश्यते।

तद्धैक आहु'रसदेवेदमग्र आसीदि'त्यादि वादिप्रसिद्धमपि निराक्रियते। 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा'-इत्यादिवच्छ्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तं च। दर्शितं चैकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणा इति। तद्वशत्वज्ञापनार्थं च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिसृष्टिकथनम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्राधान्या-त्किञ्चित्सादृश्यात्कारणत्वाच्च। न तु तदन्यस्य मिथ्यात्वात्। न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति। न हि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इत्युच्यते। विरोधात्तयोर्ज्ञानयोः। नेदं रजतमित्यरजतज्ञो हि शुक्तिज्ञो भवति। रजतज्ञश्चेन्न शुक्तिज्ञः। न हि तज्ज्ञस्तदभावज्ञो भवति। तदभावस्य

तज्ज्ञानपूर्वकत्वं चान्यत्र तस्य सत्त्वादेव दृष्टम्। तदनङ्गीकारे तदेव न युज्यते। प्रधानज्ञानादप्रधानस्य ज्ञातवद्व्यपदेशोऽस्त्येव। यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाह्वाननाशनैर्ग्रामो ज्ञात आहूतो नाशित इति व्यपदेशः। कारणे च पितरि ज्ञाते पुत्रो ज्ञात इति। जानाम्येनमस्य पुत्रोऽयमिति व्यपदेश इति। एवमत्राप्येतत्सृष्टं सर्वमित्यादि। सादृश्याच्चैकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञानमिति। तदेव सादृश्यमत्रापि विवक्षितं 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादि'त्यादिना। अन्यथैकशब्दः पिण्डशब्दश्च व्यर्थः स्यात्। मृदा विज्ञातयेत्येतावता पूर्णत्वात्। न ह्येकमृत्पिण्डात्मकान्यन्यमृण्मयानि। सादृश्यमेव हि तेषाम्। 'यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्। यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादि'त्यादिक-मपि व्यर्थं स्यात्। न ह्येकमण्यात्मकमन्यल्लोहमयम्। न चैकनख-निकृन्तनात्मकं सर्वं कार्ष्णायसम्। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यत्र च वाचा नाम्नामारम्भणं विकारः अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्येवेत्येतद्वचनं सत्यमिति श्रुत्यर्थः। न च वाचारम्भणशब्दोऽपि मिथ्यात्वे प्रसिद्धः। वाचारम्भणमात्रमिति चाश्रुतकल्पनम्। तस्मिन्पक्षे नामधेयशब्द इतिशब्दश्च व्यर्थः स्यात्। अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वमुच्यते। 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः'। 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुस्पार्हमुत जेतोत दाता'। 'विश्वं सत्यं मघवा-नायुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम्'। 'प्र घान्वस्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वोचम्'। 'अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक्प्रवर्तते नात्र विचार्यमस्ति। न चान्यथा क्वापि च कस्य चेदमभूत्पुरा नापि तथाऽभविष्यत्'। 'असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्ये न विदुः परां हि'। 'यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक्सृष्ट्वा त्वभूत्सत्यकर्मा महात्मा'।

'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्। अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम्। एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिता' इत्यादेश्च। 'अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः। स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता। सर्वज्ञस्य यतो विष्णोः सर्वदैतत्प्रतीयते। बोधासहं ततो नैतर्त्किं त्वाज्ञावशमस्य ही'ति परमोपनिषदि। 'प्रज्ञाविनिर्मितं यस्मादतो मायामयं जगत्। अनेनानुगतं यस्मादनृतं तेन कथ्यते। बोधानिवर्त्यमपि तु नित्यमेव प्रवाहतः। अ इत्युक्तः परो देवस्तेन सत्यमिदं जगत्। तदधीनस्वरूपत्वादसत्यं तेन कथ्यते। सत्यस्य सत्यः स विश्वुरिन्द्रचापस्य सूर्यवदि'ति च। 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'ति च। 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते'। 'प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद्यतः। अ इत्युक्तो हरिस्तस्य विद्याऽविद्येति संज्ञिता। मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टं हि महाभिधम्। विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते। प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणे'ति च। 'सर्वे वेदा हरेर्भेदं सर्वस्माज्ज्ञापयन्ति हि। भेदः स्वातन्त्र्यसार्वज्ञसर्वैश्वर्यादिकश्च सः। स्वरूपमेव भेदोऽयं व्यावृत्तिश्च स्वरूपता। सर्वव्यावृत्तये यस्मात्स्वशब्दोऽयं प्रयुज्यते। सर्वव्यावृत्ततामेव नेतिनेत्यादिका श्रुतिः। विष्णोरतो वदेदन्या अपि सर्वा न संशय' इति नारायणश्रुतिः। 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि' 'स एवाहमस्मी'त्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया। 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः'। 'अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति। तस्योपनिषदहमिति'। 'अहंनामा हरिर्नित्यमहेयत्वात्प्रकीर्तितः। त्वं चासौ प्रतियोगित्वात्परोक्षत्वात्स' इत्यपि। 'सर्वान्तर्यामिणि हरावस्मच्छब्दविभक्तयः। युष्मच्छब्द-

गताश्चैव सर्वास्तच्छब्दगा अपि। सर्वशब्दगताश्चैव वचनान्यखिलान्यपि। स्वतन्त्रत्वात्प्रवर्तन्ते व्यावृत्तेऽप्यखिलात्सदा। तत्सम्बन्धात्तु जीवेषु तत्सम्बन्धादचित्स्वपि। वर्तन्त उपचारेण तिङ्पदान्यखिलान्यपि। तस्मात्सर्वगतो विष्णुरेको भिन्न ततो बहुरि'ति नारायणश्रुतिः। 'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकमि'ति भगवद्वचनम्।

न चासत्यो भेदः। 'सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः'। 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये'। 'सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुवण्यो मैवारुवण्यो मैवारुवण्यः'। 'आत्मा हि परमस्वतन्त्रः सर्ववित्सर्वशक्तिः परमसुखः परमो जीवस्तु तद्वशोऽल्पज्ञोऽल्पशक्तिरार्तोऽल्पक' इत्यादि श्रुतिभ्यः। न चावान्तरसत्यत्वमिदम्। 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता'। 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य इमान्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्। एतत्साम गायन्नास्ते'॥ 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः'॥ 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा'॥ 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'॥ 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति'॥ 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'॥ 'अमृतस्यैष सेतुः'॥ 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः। आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे'॥ 'ईशमाश्रित्य

तिष्ठन्ति मुक्ताः संसारसागरात् । यथेष्टभोगभोक्तारो ब्रह्मान्ता उत्तरोत्तरमि'ति मोक्षानन्तरं भेदश्रुतिभ्यः । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे'ति भगवद्वचनम् । 'ॐ जगद्व्यापारवर्जम्' ॥ 'ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चे'त्यादि च । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मे'ति तद्धर्माणामप्यनुच्छित्तेः प्रस्तुतत्वादत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापिपन्न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति संज्ञानाशस्य दोषत्वेनोक्तत्वात् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि'ति ह्याक्षेप एव । न हि भोगाभावो विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञातुरविज्ञानं चापेक्षितम् । 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोरि'ति परमश्रुतिः ॥ 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि'ति मोक्षधर्मे ॥ 'न तु तद्द्वितीयमस्ती'ति च । यत्तद्ब्रह्म द्वैतत्वेन न पश्यति तदेव द्वितीयं नेत्याह । 'यत्ततोऽन्यद्विभक्तत्वेनैव पश्येदि'ति वाक्यशेषात् । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत' इति हेतोश्च । 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यत्राप्येकीभावो मत्यैक्यं क्षीराब्ध्यादिस्थिततद्रूपापेक्षया स्थानैक्यं वा । 'कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योः । यदमीषामदः प्रियं तदैतूपमामभि' । 'ब्रह्ममत्यनुकूला मे मतिर्मुक्तौ भविष्यति । अतः प्रायोऽनुकूलत्वमिदानीमपि संस्थितम्' ॥ 'येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्' ॥ 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'त्यादि श्रुतिभ्यः । स्वरूपैक्याभिप्राये कर्माणि विज्ञानमयश्चेति न युज्यते । न हि तत्पक्षेऽपि कर्मणां ब्रह्मैक्यं मुक्तावस्ति । निवृत्त्यभिप्राये च पञ्चदशकलानामपि समत्वात् । 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्वि'त्यन्यासां कलानां गमनमुक्त्वा कर्मणां विज्ञानात्मनश्चैकीभावकथनं व्यर्थं स्यात्

विशेषाभावात् । न च ज्ञाननिवृत्तस्य रजतस्य शुक्त्यैकीभावव्यवहारोऽस्ति । परेऽव्यय इत्यधिकरणत्वकथनं च भेदज्ञापकम् । अन्यथा पर एव भवन्तीति निर्देशः स्यात् । 'जीवस्य परमैक्यं तु बुद्धिसारूप्यमेव तु । एकस्थाननिवासो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य सः । न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः । स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपते'ति परमश्रुतिः ॥ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादि च 'सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदि'तिवत् । बृंहितो भवतीत्यर्थः । न हि ब्राह्मणपूजकः स एव ब्राह्मणो भवति । 'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः । प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः । तस्मान्न मुक्ता न च सा न क्वचिद्विष्णुवैभवम् । प्राप्नुवन्ति स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णषड्गुण'इति परमश्रुतिः ॥ 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' ॥ 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हर'-इति च । 'यथापियन्ति तेजांसि महातेजसि भास्करे । पृथक्पृथक्स्थितान्यह्नि स्वरूपैरपि सर्वशः । परे ब्रह्मणि जीवाख्यब्रह्माण्यप्यपियन्ति हि । मुक्तौ पृथक्स्थितान्येव तदन्येषामदर्शनम् । अप्ययोऽयं समुद्दिष्टो न स्वरूपैकता क्वचिदि'ति नारायणश्रुतिः । अतः सर्वागमविरुद्धमेव जीवेश्वरैक्यम् ॥

तथैव सर्वयुक्तिविरुद्धं च । न तावदेकजीववादो युज्यते । एकाज्ञानपरिकल्पितत्वे च सर्वस्य सर्वमिदं परिकल्पितमिति जानतः पुनः शिष्यादिबोधनं न युज्यते । न हि स्वप्नोऽयमिति निश्चित्य स्वाप्नपुत्रदायार्थं यतते । स्वप्ने तु स्वाप्नत्वाज्ञानादेव यतते । न च बहूनां दृश्यमानत्वादस्याज्ञानपरिकल्पितमिदमिति निश्चयो युज्यते । स्वप्ने तु प्रबोधानन्तरमेकस्यावशिष्टत्वान्निश्चयः । न चात्र तथास्ति । तस्य तस्य तथा तथा प्रतिपत्तव्यमित्यङ्गीकारे वस्तुनि विकल्पा-

सम्भवादकल्पितमित्येव स्यात्। न च तथा प्रतिपत्तव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति। शिष्याज्ञानपरिकल्पितमित्यङ्गीकारे तस्यैवाचार्यभावे स्वयमेव कल्पितो भवतीति सम्यग्ग्रन्थाधिगमस्यैवानर्थहेतुत्वं स्यात्। न च कस्यचिन्मुक्तिः। ग्रन्थाधिगमे तस्यैव शिष्याज्ञानपरिकल्पितत्वप्राप्तेः। स चैको जीवो यदि भेदवादी भवति तस्य तत्रैव दार्ढ्यान्न कदाचिद्भेदनिवृत्तिरिति न कस्यापि मुक्तिः स्यात्। तेन यथा कल्पितं तथैव भवतीति तेनैकजीववादिनां नित्यनिरयकल्पने स एव स्यात्। न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितं समस्तमित्यत्र किञ्चिन्मानम्। 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थत'-इत्यस्य चायमर्थः। प्रपञ्चो यदि विद्येत भवेत उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत न च निवर्तते तस्मादनादिरेवायम्। प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदः प्रपञ्चः। न चाविद्यमानोऽयम्। मायामात्रत्वात्। मायेति भगवत्प्रज्ञा सैव मानत्राणकर्त्री यस्य तन्मायामात्रम्। परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितमित्यर्थः। न हीश्वरस्य भ्रान्तिः। तर्ह्यद्वैतः सर्वभावानामितिव्यपदेशः कथमित्यत आह। अद्वैतं परमार्थत इति। परमार्थापेक्षया ह्यद्वैतं सर्वस्मादुत्तमोऽर्थः स एक एवेत्यर्थः। अन्यथाऽद्वैतः सर्वभावानामिति व्यर्थं स्यात्। सर्वभावानां मध्ये तस्यैकस्यैवाद्वैतत्वमित्युक्ते समाधिकराहित्यमेवोक्तं स्यात्। अन्येषां समाधिकभावः। विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचिदिति वाक्यशेषाच्च न कल्पितत्वमस्येति ज्ञायते। निवर्तेत इत्यङ्गीकारे निवर्तेत विद्येतेति च प्रसङ्गरूपेण कथनं यदिशब्दौ च न युज्यन्ते। विद्येतेत्यस्य चोत्पत्त्यर्थानङ्गीकारे यद्यदस्ति तत्तन्निवर्तेत इति व्याप्त्यभावान्निवर्तेतेति न युज्यते। अतः प्रपञ्चस्यानादिसत्यत्वपरमिदं वाक्यम्। अतः उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्याह। अज्ञात एव द्वैतं न विद्यते। अज्ञानिनां पक्ष एव द्वैतं न विद्यत इत्यर्थः॥ 'जीवेश्वरभिदा

चैव जडेश्वरभिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा। मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात्। न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः। कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते। द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम्। मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं च विष्णुना। तस्मात्सत्यमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव त्वि'ति परमश्रुतिः॥ मैत्रेयीशाखायां च। 'अथ ज्ञानोपसर्गा' इत्युक्त्वा 'अथ ये चान्ये मिथ्यातर्कैर्दृष्टान्तैः कुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति तैः सह न संवसेत्प्राकाश्या ह्येते तस्करा अस्वर्ग्या' इत्याह। 'नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः। भ्राम्यँल्लोको न जानाति वेदविद्यान्तरं तु यदि'ति। आत्मसम्बन्धि किमपि नास्तीतिवादो नैरात्म्यवादः।

भ्रान्तिकल्पितत्वे च जगतः सत्यं जगद्द्वयमपेक्षितम्। न हि सत्यशुक्तेः सत्यरजतस्य तयोः सादृश्यस्य चाभावे भ्रान्तिर्भवति। स्वप्नेऽपि वासनारूपं सत्यमेव जगन्मनसि स्थितं बहिष्ठत्वेन दृश्यते। देहात्मनोरप्येकदेशस्थत्वादि सादृश्यमस्त्येव। शङ्खः पीतो नभो नीलमित्यादिष्वपि पीतादयोऽन्यत्र विद्यन्त एव। तत्सादृश्यं च द्रव्यत्वादिकं किञ्चिच्छङ्खादीनां चास्त्येव। अतो न कुत्रापि सदृशसत्यवस्तुद्वयं विना भ्रमः। न चात्मन्यनात्मभ्रमः क्वापि दृष्टः। न हि कश्चिदहमहं न भवामीति भ्रान्तो दृश्यते। आत्मन्यनात्मभ्रम एवायं प्रपञ्च इति तैरुच्यते। तं विनैवात्मन्यात्मभ्रमकल्पनेऽनात्मनस्सत्यत्वं स्यात्। तदा चाद्वितीयत्वकल्पनेऽनात्मैवास्ति नात्मेति भवति। आत्माज्ञानात्मकत्वे च जगत आत्मनो भिन्नत्वेन न दृश्येत। न हि शुक्तेर्भेदेन रजतं दृश्यते भ्रान्तौ। न चैकमेव युगपद्बहुधा दृश्यते भ्रान्तौ। न चात्मनि भेदभ्रमः क्वापि दृष्टः। न च कुत्रापि मिथ्योपाधिकृतो भेदो दृष्टः। न च ज्ञानाज्ञानयोरपि मिथ्या-

कल्पितत्वं दृष्टम् । तद्विषयस्यैवान्यथात्वं भ्रान्तौ । एवमाद्यनन्तयुक्तिविरुद्धोऽयं पक्षः । ग्रन्थबहुत्वं स्यादित्येवोपरम्यते ।

न च सत्यत्वाङ्गीकारे कश्चिद्दोषः । बहुजीववादिपक्षेऽपि भेदस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे एते दोषा भवन्त्येव । मिथ्योपाधिकृतं हि तेषामपि बहुत्वम् । न च मिथ्योपाधिकृतो भेदः क्वापि दृष्टः । आत्मन्यनात्मकल्पनारूपत्वान्मिथ्योपाधिरेव न युज्यते । छायामयीसृष्टिरपि तत्सदृशस्यान्यस्य विद्यमानत्व एव दृष्टा । द्रव्यत्वादिसादृश्ययुतं किञ्चिदधिष्ठानमाश्रित्यैव च । 'अधिष्ठानं च सदृशं तथ्यवस्तुद्वयं विना । न भ्रान्तिर्भवति क्वापि स्वप्नमायादिकेष्वपि । मानस्यां वासनायां तु बहिर्वस्तुत्वकल्पनम् । स्वाप्नो भ्रमश्च मायायां कर्तृदेहादिवस्तुषु । चतुरङ्गबलत्वादिकल्पनं भ्रम इष्यते । न भ्रान्तिकल्पितं विश्वमतो विष्णुबलाश्रयमि'ति ब्रह्मवैवर्ते । 'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यतामि'ति च । 'अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेत् । सर्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्न तन्मृषे'ति च । यदि चैकमेव ब्रह्मोपाधिभेदात्संसरति मुच्यते च तदा संसारिणां सर्वदा विद्यमानत्वात्सर्वदा संसार्येव ब्रह्म । अतस्तद्भावोऽपि न मुक्तिः । सर्वदोपाधिसम्बन्धत्वात्तस्य । न च शुद्धस्य नोपाधिसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपाधिसम्बन्धस्योपाधिसम्बन्धकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तेनैव सम्बन्धेन सम्बन्धस्य । आत्माश्रयप्रसङ्गात् । इतश्च मिथ्योपाधिर्न युज्यते । अज्ञानसिद्धौ मिथ्योपाधिसिद्धिः । अज्ञानं विना मिथ्यात्वासिद्धेः । न च मिथ्योपाधिं विनाऽज्ञानसिद्धिः । मिथ्योपाधिभिन्नस्यैवाज्ञत्वात् । शुद्धस्यैवाज्ञत्वे मुक्तस्याप्यज्ञत्वप्रसक्तेः । स्वाभाविकत्वात्सत्यत्वात्सद्वितीयत्वप्रसक्तेश्च । स्वाभाविकस्य चानिवृत्त्यङ्गीकारादनिवृत्तिप्रसक्तेश्च । सत्यस्य चानिवृत्तिरिति हि तत्पक्षः । अत-

श्चान्योन्याश्रयता । अज्ञानसिद्धौ मिथ्योपाधिसिद्धिः मिथ्योपाधिसिद्धौ जीवसिद्धिः जीवसिद्धौ तदाश्रयाज्ञानसिद्धिरिति चक्रकं वा । न च शुद्धमेव भ्रान्त्याऽज्ञमिति युक्तम् । अज्ञानसिद्धौ भ्रमसिद्धिः तत्सिद्धावज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्योन्याश्रयत्वात् । 'अनागता अतीताश्च यावन्तः सहिताः क्षणाः । अतीतानागताश्चैव यावन्तः परमाणवः । ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथगि'ति वत्सश्रुतेर्न संसारिणां परिसमाप्तिरस्मत्पक्षे । 'परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनन्ताः प्राणिराशयः । सूक्ष्मत्वादीशशक्त्यैव स्थूला अपि हि संस्थिताः । सहस्रयोजनसभां प्रभावाद्विश्वकर्मणः । अनन्ता राशयोऽनन्ताः प्रजानामधिसंस्थिता' इति स्कान्दे ।

न च मिथ्यावस्तुनो दुर्घटत्वमेव भूषणम् । दृष्टस्य वस्तुनो मिथ्यात्वकल्पनस्य दृष्टिसकाशाद्बलवत्प्रमाणयुक्त्यपेक्षत्वात् । तदभावे सत्यत्वं दृष्टयैव सिद्ध्यति । न ह्यन्नादिकं भोग्यं दृष्ट्वा भोक्तुं सत्यत्वे प्रमाणान्तरमपेक्षते । किन्तु नेदमन्नमिति केनचिदुक्ते कथमिदमन्नत्वेन दृश्यमानमन्नं न भवतीति प्रमाणान्तरमपेक्षते । न च प्रत्यक्षदृष्टस्य ततो बलवत्प्रत्यक्षमागमं विनाऽनुमानादिनैव बाधो दृष्टः । दूरस्थवृक्षह्रस्वत्वादौ प्रत्यक्षापटुत्वस्य निश्चितत्वाद्युक्त्या तत्र दीर्घत्वनिश्चयः । प्रत्यक्षस्य हि दूरे मन्दग्राहित्वं परिमाणादावन्यथात्वं च ततो बलवत्प्रत्यक्षेणैव निश्चितम् । न च प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वं केनापि प्रमाणेन निश्चितम् । विशेषतश्च ज्ञानाज्ञानसुखदुःखात्मभेदादिविषयस्यानुभवस्य न मिथ्यात्वं दृष्टम् । अतश्च संसारस्य सत्यत्वात्सत्यस्य चानिवृत्त्यङ्गीकारान्न मोक्षः स्यात् । अनुभवसिद्धस्य बलवदनुभवं विना युक्तित एव मिथ्यात्वाङ्गीकारे आत्मनोऽपि मिथ्यात्वं स्यात् । युक्तिश्च । सर्वस्यान्यस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात् द्विधाकल्पने कल्पनागौरवमिति । आत्माधिष्ठानभ्रमस्यैवादृष्टेस्तस्याधिष्ठानत्वमपि न युज्यते । दुर्घटत्वस्य

भूषणत्वे दुर्घटमप्यात्ममिथ्यात्वं स्यादेव । प्रतीतेरप्यविद्याकार्यत्वाङ्गीकारात् । तस्याश्च दुर्घटत्वस्य भूषणत्वात्सत्यस्य च युक्त्यपेक्षत्वाद्धटादीनां द्रष्टृत्वमात्मनश्च जडत्वं द्रष्टुरभावे च प्रतीतिरधिष्ठानं विनैव भ्रम इत्यादि विरुद्धं सर्वमपि स्यात् ।

उपाधिभेदाङ्गीकारे हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि तद्गतसुखदुःखादिभोक्तुर्यथा भेदो न प्रतीयते एवमेव शरीरादिभेदेऽपि भोक्तुर्भेदो न दृश्येत । सर्वगतसुखदुःखादिकमेकेनैव भुज्येत । यथा चैकाङ्गुल्याद्यपगमेऽपि न मुक्तिः एवमेकोपाध्यपगमेऽपि तस्यैवानन्तोपाधिसम्बन्धत्वान्न मुक्तिः स्यात् । 'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधी'ति भारतवचनान्न विश्लेषाद्विशेषः । किञ्चोपाधिरात्मन एकदेशं ग्रसत्युत सर्वमात्मानम् । एकदेशाङ्गीकारे सावयवत्वम् । सावयवस्य चानित्यत्वं तैरङ्गीकृतम् । सर्वग्रासे च नोपाधिर्भेदकः स्यात् । उपाधिकृतांशकल्पने तदुपाधिकृतत्वे आत्माश्रयत्वम् । उपाध्यन्तरकल्पनेऽनवस्था । न चेश्वरस्य सर्वगतत्वादौपाधिकभेदो ब्रह्मणा भवति । न हि देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नयोरौपाधिकभेदो दृष्टः । सर्वोपाधिगतत्वाच्चैकस्यैवेश्वरस्य भेदस्य मिथ्यात्वाद्धस्तपादादिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्ववत्सर्वसुखदुःखादिभोक्तृत्वमीश्वरस्यैव स्यात् । देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नयोरौपचारिकभेदाभावादेव दुःखिनोऽन्यच्छुद्धं ब्रह्म न सिध्यति । अतः स्वाभाविकस्संसार इत्यनिवृत्तिरेव स्यात् ।

किञ्च विशिष्टस्य शुद्धस्य वा संसारः ? । शुद्धस्य संसार इत्युक्ते स्वव्याहतिः । विशिष्टस्येत्युक्ते विशिष्टोऽन्यः स एव वा । स एव चेदुक्तो दोषः । अन्यश्चेन्नित्योऽनित्यो वा ? । अनित्यश्चेन्नाश एव तस्य न मोक्षः । नित्यत्वे च भेदस्य सत्यत्वं मोक्षेऽपि तस्य भावात् । स्वरूपमात्रस्याभेद उपाधिभिन्न एवेत्यङ्गीकारे स्वरूपमेवोपाधिसंबद्धमिति न तस्य शुद्धत्वम् । अशुद्धस्वभावस्य न कदाचिच्छुद्धत्वमिति च तत्पक्षः । उपाधिमिथ्यात्वाङ्गीकारे चान्योन्याश्रयत्वादिदोषा उक्ताः । न चानादिकर्मभेदाद्भेदः । औपाधिकभेदसिद्धौ कर्मभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् । अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वाद्ग्रन्थबहुत्वं स्यादित्येवोपरम्यते । अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वान्नाभेदे श्रुतितात्पर्यम् ।

सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽपि न दृष्टेति न तस्य शास्त्रगम्यत्वम् । अतोऽवाच्यत्वादज्ञेयत्वाच्छून्यमेव तदिति प्राप्तम् । न च स्वेनापि ज्ञेयत्वं तैरुच्यते । कर्तृकर्मविरोध इति हि ते वदन्ति । न च स्वरूपमन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञातारं च विना ज्ञानं दृष्टम् । अतो ज्ञातृज्ञेयाभावाज्ज्ञानस्यापि शून्यतैव । अतः शून्यवादान्न कश्चिद्विशेषः । न च ज्ञातृज्ञेयरहितं ज्ञानं क्वापि दृष्टम् । अप्राप्तत्वाच्चेश्वरभेदस्य नाभेदे श्रुतितात्पर्यं युज्यते । 'सर्वोत्तमं सर्वदोषव्यपेतं गुणैरशेषैः पूर्णमन्यं समस्तात् । वैलक्षण्याज्ज्ञापयितुं प्रवृत्ताः सर्वे वेदा मुख्यतो नैव चान्यदि'ति महोपनिषदि । अतः सर्वागमैरेव सर्वस्माद्भिन्नत्वेन सर्वस्माद्विशिष्टत्वेन च विज्ञेयो भगवान्नारायण इति सिद्धम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥ 'ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात्क्षराः ॥ लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः । स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः । निस्सीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदैव च । सर्गस्थितिक्षययतिप्रकाशाव्रतिबन्धनम् । सर्वक्षराणामेकः स कुर्यात्सात्विकमोक्षणम् । सर्गस्थितियतिज्योतिर्नित्यानन्दपदोऽक्षरे । चेष्टाप्रदश्च सर्वेषामेक एव परो हरिः । तस्य नान्योऽस्ति सर्गादिकर्ता निर्दोषकश्च स' इति परमश्रुतिः । 'ब्रह्मशेषसुपर्णेशशक्रसूर्यगुहादयः । सर्वे क्षरा अक्षरा

तु श्रीरेका तत्परो हरिरि'ति स्कान्दे । 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवाउ । अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश । अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं१तस्समुद्रे' ॥ 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्या' ॥ 'यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि । अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् । तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' ॥ 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत्' ॥ 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत' ॥ 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी' ॥ 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त । विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति' ॥ 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायक'इत्यादि श्रुतिभ्यश्च ॥ 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदि'त्यत्राप्यपरमस्तीत्येवार्थः । अन्यथा 'तेनेदं पूर्णं ततो यदुत्तरं तदरूपमनामयमि'ति वाक्यशेषविरोधात् । तेनेदमित्युक्तमेव तत इति परामृश्यते। अन्यथा यस्मात्परमित्युक्तिविरोधात्। 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' ॥ 'अस्यैव सर्वनामानि व्यतिरिक्तस्य सर्वतः । यः स्वतन्त्रः सदैवैकः स विष्णुः परमो मत' इत्यादि श्रुतिभ्योऽन्यनामान्यस्यैवेति नान्येषां सर्वेश्वरत्वादिकमुच्यते । सर्ववेदेष्वप्यस्यादोषवचनादादावभावावचनाच्च तद्वचनाच्चान्येषां सर्वेषां वेदेषु सर्वेषु । तेषां सर्वनामत्वानुक्तेश्च । 'उत्पत्ति-

र्वासुदेवस्य प्रादुर्भावो न चापरः । देहोत्पत्तिस्तदन्येषां ब्रह्मादीनां तदीरणात् । देहोऽनादिर्हरेर्नित्यो ब्रह्मादीनामनित्यकः । मुख्योत्पत्तिस्तदन्येषां प्रादुर्भावो हरेर्जनिरि'ति परमश्रुतेश्च ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ 'वर्जितः सर्वदोषैर्यो गुणसर्वस्वमूर्तिमान् । स्वतंत्रो यद्वशाः सर्वे स विष्णुः परमो मत'इति परमोपनिषदि । 'नित्यपूर्णाखिलगुणो निर्दोषः सर्वदैव यः । यः स्वतन्त्रः परो विष्णुर्जन्ममृत्यादिवर्जितः' । नारद उवाच । 'निर्दोषश्चेत्कथं विष्णुर्मानुषेषूदपद्यत । चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुग्दृश्यते कथम् । एष मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पितः । अनुद्धार्योऽपरैर्मर्त्यैः सूक्तिशक्त्या तमुद्धर' । ब्रह्मोवाच । 'स्त्रीपुंमलाभियोगात्मा देहो विष्णोर्न जायते । किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखां नित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाप्यसुरमोहाय परेषां च क्वचित्क्वचित् । दुःखाज्ञानश्रमादीन्स दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वातन्त्र्यान्नित्यसद्गुणे । दौर्लभ्यायैव मोक्षस्य दर्शयन्परमो हरिः । मिथ्यादर्शनदोषेण तेन मुक्तिं न यान्ति च । तमो यान्ति च तेनैव तस्माद्दोषविवर्जितम् । प्रादुर्भावगतं चैव जानीयाद्विष्णुमञ्जसे'ति ब्रह्माण्डे । 'गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते । अतो मिथोऽपि भेदो न तेषां कश्चित्कदाचन । स्वरूपेऽपि विशेषोऽस्ति स्वरूपत्ववदेव तु । भेदाभावेऽपि तेनैव व्यवहारश्च सर्वत'इति परमोपनिषदि । 'अभिन्नत्वमभेदश्च यथा भेदविवर्जितम् । व्यवहार्यं पृथक् च स्यादेवं सर्वे गुणा हरेः । अभेदाभिन्नयोर्भेदो यदि वा भेदभिन्नयोः । अनवस्थितिरेव स्यान्न विशेषणतामतिः । मूलसम्बन्धमज्ञात्वा तस्मादेकमनन्तधा । व्यवहार्यं विशेषेण दुस्तर्कबलतो हरेः । विशेषोऽपि

स्वरूपं स स्वनिर्वाहकतास्य चे'ति ब्रह्मतर्के। 'एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानास्ति किंचन'। 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'। यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावती'त्यादि श्रुतेश्च। 'देशः सर्वत्र पुरुषः स्वतन्त्रः कालनित्यता। इत्यादिषु स्वसम्बन्धाद्यथैव गुणरूपिणः। गुणित्वं गुणभोक्तृत्वं स्याद्विष्णोस्तच्च स स्वयमि'ति ब्रह्मतर्के। 'विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः। निर्दुःखानन्दभुङ्नित्यं तत्समीपे स मोदते। मुक्तानां चाश्रयो विष्णुरधिकोऽधिपतिस्तथा। तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वर'इति परमश्रुतिः। 'अमृतस्यैष सेतुः'। 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यादि च। 'नृपाद्याश्शतधृत्यन्ता मुक्तिगा उत्तरोत्तरम्। गुणैः सर्वैः शतगुणा मोदन्त इति हि श्रुतिरि'ति पाद्मे। अतो निश्शेषदोषवर्जितः पूर्णानन्दगुणो नारायण इति सिद्धम्।

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत्। वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे॥

स्वतंत्रायाखिलेशाय निर्दोषगुणरूपिणे। प्रेयसे मे सुपूर्णाय नमो नारायणाय ते॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः॥ ३॥

॥ ग्रन्थश्चायं सम्पूर्णः॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)भगवत्पादाचार्यविरचित-

श्रीसर्वमूलान्तर्गत-

स्तोत्र-आचारग्रन्थाः

१. स्तोत्रग्रन्थौ

२. आचारग्रन्थाः

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

नरसिंहनखस्तोत्रम्

श्रीमद्धनुमद्भीमध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥

पान्त्वस्मान्पुरुहूतवैरिबलवन्मातङ्गमाद्यद्घटा-
कुम्भोच्चाद्रिविपाटनाधिकपटुप्रत्येकवज्रायिताः ।
श्रीमत्कण्ठीरवास्यप्रततसुनखरा दारितारातिदूर-
प्रध्वस्तध्वान्तशान्तप्रविततमनसा भाविता नाकिवृन्दैः ॥ १ ॥

लक्ष्मीकान्त समन्ततो विकलयन्नैवेशितुस्ते समं
पश्याम्युत्तमवस्तु दूरतरतोऽपास्तं रसो योऽष्टमः ।
यद्रोषोत्करदक्षनेत्रकुटिलप्रान्तोत्थिताग्निस्फुर-
त्खद्योतोपमविस्फुलिङ्गभसिता ब्रह्मेशशक्रोत्कराः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्
नरसिंहनखस्तोत्रं सम्पूर्णम्

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

श्रीमद्द्वादशस्तोत्रम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ वन्दे वन्द्यं सदानन्दं वासुदेवं निरञ्ज-
नम् ॥ इन्दिरापतिमाद्यादिवरदेशवरप्रदम् ॥ १ ॥ नमामि निखिला-
धीशकिरीटाघृष्टपीठवत् ॥ हृत्तमश्शमनेऽर्काभं श्रीपतेः पादपङ्कजम्
॥ २ ॥ जाम्बूनदाम्बराधारं नितम्बं चिन्त्यमीशितुः ॥ स्वर्णमञ्जीर-
संवीतमारूढं जगदम्बया ॥ ३ ॥ उदरं चिन्त्यमीशस्य तनुत्वेऽप्यखिलं
भरम् ॥ वलित्रयाङ्कितं नित्यमुपगूढं श्रियैकया ॥ ४ ॥ स्मरणीय-
मुरो विष्णोरिन्दिरावासमीशितुः ॥ अनन्तमन्तवदिव भुजयोरन्तरं
गतम् ॥ ५ ॥ शङ्खचक्रगदापद्मधराश्चिन्त्या हरेर्भुजाः ॥ पीनवृत्ता
जगद्रक्षाकेवलोद्योगिनोऽनिशम् ॥ ६ ॥ सन्ततं चिन्तयेत्कण्ठं भास्व-
त्कौस्तुभभासकम् ॥ वैकुण्ठस्याखिला वेदा उद्गीर्यन्तेऽनिशं यतः ॥७॥
स्मरेत यामिनीनाथसहस्रामितकान्तिमत् ॥ भवतापापनोदीड्यं श्रीपते-
र्मुखपङ्कजम् ॥ ८ ॥ पूर्णानन्यसुखोद्भासि मन्दस्मितमधीशितुः ॥
गोविन्दस्य सदा चिन्त्यं नित्यानन्दपदप्रदम् ॥ ९ ॥ स्मरामि भव-
सन्तापहानिदामृतसागरम् ॥ पूर्णानन्दस्य रामस्य सानुरागावलोकनम्
॥ १० ॥ ध्यायेदजस्रमीशस्य पद्मजादिप्रतीक्षितम् ॥ भ्रूभङ्गं पार-
मेष्ठ्यादिपददायि विमुक्तिदम् ॥ ११ ॥ सन्ततं चिन्तयेऽनन्तमन्तकाले
विशेषतः ॥ नैवोदापुर्गृणन्तोऽन्तं यद्गुणानामजादयः ॥ १२ ॥ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे प्रथमोऽध्यायः
॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुजनोदधिसंवृद्धिपूर्णचन्द्रो गुणार्णवः ॥ अमन्दानन्दसान्द्रो नः
प्रीयतामिन्दिरापतिः ॥ १ ॥ रमाचकोरीविधवे दुष्टदर्पोदवह्नये ॥
सत्पान्थजनगेहाय नमो नारायणाय ते ॥ २ ॥ चिदचिद्भेदमखिलं
विधायाधाय भुञ्जते ॥ अव्याकृतगृहस्थाय रमाप्रणयिने नमः ॥ ३ ॥
अमन्दगुणसारोऽपि मन्दहासेन वीक्षितः ॥ नित्यमिन्दिरयाऽऽनन्दसान्द्रो
यो नौमि तं हरिम् ॥ ४ ॥ वशी वशे न कस्यापि योऽजितो विजिता-
खिलः ॥ सर्वकर्ता न क्रियते तं नमामि रमापतिम् ॥ ५ ॥ अगुणाय
गुणोद्रेकस्वरूपायादि(वि)कारिणे ॥ विदारितारिसङ्घाय वासुदेवाय ते
नमः ॥६॥ आदिदेवाय देवानां पतये सादितारये ॥ अनाद्यज्ञानपाराय
नमो वरवराय ते ॥ ७ ॥ अजाय जनयित्रेऽस्य विजिताखिलदानव ॥
अजादिपूज्यपादाय नमस्ते गरुडध्वज ॥ ८ ॥ इन्दिरामन्दसान्द्राग्र्य-
कटाक्षप्रेक्षितात्मने ॥ अस्मदिष्टैककार्याय पूर्णाय हरये नमः ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥

कुरु भुङ्क्ष्व च कर्म निजं नियतं हरिपादविनम्रधिया सततम् ॥
हरिरेव परो हरिरेव गुरुर्हरिरेव जगत्पितृमातृगतिः ॥ १ ॥ न ततो-
ऽस्त्यपरं जगतीड्यतमं परमात्परतः पुरुषोत्तमतः ॥ तदलं बहुलोक-
विचिन्तनया प्रवणं कुरु मानसमीशपदे ॥ २ ॥ यततोऽपि हरेः
पदसंस्मरणे सकलं ह्यघमाशु लयं व्रजति ॥ स्मरतस्तु विमुक्तिपदं परमं
स्फुटमेष्यति तत्किमपाक्रियते ॥ ३ ॥ शृणुतामलसत्यवचः परमं
शपथेरितमुच्छ्रितबाहुयुगम् ॥ न हरेः परमो न हरेः सदृशः परमः
स तु सर्वचिदात्मगणात् ॥ ४ ॥ यदि नाम परो न भवेत्स हरिः
कथमस्य वशे जगदेतदभूत् ॥ यदि नाम न तस्य वशे सकलं कथमेव
तु नित्यसुखं न भवेत् ॥ ५ ॥ न च कर्मविमामलकालगुणप्रभृती-
शमचित्तनु तद्धि यतः ॥ चिदचित्तनु सर्वमसौ तु हरिर्यमयेदिति
वैदिकमस्ति वचः ॥ ६ ॥ व्यवहारभिदाऽपि गुरोर्जगतां न तु चित्त-

गता स हि चोच्चपरम् ॥ बहवः पुरुषाः पुरुषप्रवरो हरिरित्यवदत्स्वयमेव हरिः ॥ ७ ॥ चतुराननपूर्वविमुक्तगणा हरिमेत्य तु पूर्ववदेव सदा ॥ नियतोच्चविनीचतयैव निजां स्थितिमापुरिति स्म परं वचनम् ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थसन्नाम्ना पूर्णप्रज्ञाऽभिधायुजा ॥ कृतं हर्यष्टकं भक्त्या पठतः प्रीयते हरिः ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

निजपूर्णसुखामितबोधतनुः परशक्तिरनन्तगुणः परमः ॥ अजरामरणः सकलार्तिहरः कमलापतिरीड्यतमोऽवतु नः ॥ १ ॥ यदसुप्तिगतोऽपि हरिः सुखवान्सुखरूपिणमाहुरतो निगमाः ॥ स्वमतिप्रभवं जगदस्य यतः परबोधतनुं च ततः स्वपतिम् ॥ २ ॥ बहुचित्रजगद्बहुधाकरणात्परशक्तिरनन्तगुणः परमः ॥ सुखरूपममुष्य पदं परमं स्मरतस्तु भविष्यति तत्सततम् ॥ ३ ॥ स्मरणे हि परेशितुरस्य विभोर्मलिनानि मनांसि कुतः करणम् ॥ विमलं हि पदं परमं स्वरतं तरुणार्कसवर्णमजस्य हरेः ॥ ४ ॥ विमलैः श्रुतिशाणनिशाततमैः सुमनोऽसिभिराशु निहत्य दृढम् ॥ बलिनं निजवैरिणमात्मतमोभिदमीशमनन्तमुपास्व हरिम् ॥ ५ ॥ स हि विश्वसृजो विभुशंभुपुरंदरसूर्यमुखानपरानपरान् ॥ सृजतीड्यतमोऽवति हन्ति निजं पदमापयति प्रणतान्सुधिया ॥६॥ परमोऽपि रमेशितुरस्य समो न हि कश्चिदभून्न भविष्यति च ॥ क्वचिदद्यतनोऽपि न पूर्णसदागणितेड्यगुणानुभवैकतनोः ॥ ७ ॥ इति देववरस्य हरेः स्तवनं कृतवान्मुनिरुत्तममादरतः ॥ सुखतीर्थपदाभिहितः पठतस्तदिदं भवति ध्रुवमुच्चसुखम् ॥ ८ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

वासुदेवापरिमेयसुधामन् शुद्धसदोदित सुन्दरी(रि)कान्त ॥ धराधरधारण वेधुरधर्तस्सौधृतिदीधितिवेधृविधात ॥ १ ॥ अधि(धी)कबन्धं रन्धयबोधाच्छिन्धि पि(वि)धानं बन्धुरमद्धा ॥ केशव केशव शाशक वन्देपाशधरार्चित शूरवरेश ॥२॥ नारायणामलकारण वन्दे कारणकारण

पूर्ण वरेण्य ॥ माधव माधव साधक वन्दे बाधक बोधक शुद्धसमाधे ॥ ३ ॥ गोविन्द गोविन्दपुरन्दर वन्दे स्कन्दसुनन्दनवन्दितपाद ॥ विष्णो सृजिष्णो ग्रसिष्णो विवन्दे कृष्ण सदुष्ण वधिष्णो सुधृष्णो ॥४॥ मधुसूदन दानवसादन वन्दे दैवतमोदित वेदितपाद ॥ त्रिविक्रम निष्क्रम विक्रम वन्दे सुक्रम संक्रमहुंकृतवक्त्र ॥ ५ ॥ वामन वामन भामन वन्दे सामन सीमन शामन सानो ॥ श्रीधर श्रीधर शन्धर वन्दे भूधर वार्धर कन्धरधारिन् ॥ ६ ॥ हृषीकेश सुकेश परेश विवन्दे शरणेश कलेश बलेश सुखेश ॥ पद्मनाभ शुभोद्भव वन्दे संभृतलोकभराभर भूरे ॥ ७ ॥ दामोदर दूरतरान्तर वन्दे दारितपारगपार परस्मात् ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थमुनीन्द्रकृता हरिगीतिरियं परमादरतः ॥ परलोकविलोकनसूर्यनिभा हरिभक्तिविवर्धनशौण्डतमा ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

मत्स्यकरूप लयोदविहारिन् वेदविनेतृचतुर्मुखवन्द्य ॥ कूर्मस्वरूपक मन्दरधारिन्लोकविधारक देववरेण्य ॥१॥ सूकररूपक दानवशत्रो भूमिविधारक यज्ञवराङ्ग ॥ देव नृसिंह हिरण्यकशत्रो सर्वभयान्तक दैवतबन्धो ॥२॥ वामन वामनमाणववेष दैत्यवरान्तक कारणरूप(भूत) ॥ राम भृगूद्वह सूर्जितदीप्ते क्षत्रकुलान्तक शम्भुवरेण्य ॥३॥ राघव राघव राक्षसशत्रो मारुतिवल्लभ जानकीकान्त ॥ देवकि(की)नन्दन सुन्दररूप रुक्मिणिवल्लभ पाण्डवबन्धो ॥४॥ देवकिनन्दन नन्दकुमार वृन्दावनाञ्चन गोकुलचन्द्र ॥ कन्दफलाशन सुन्दररूप नन्दितगोकुलवन्दितपाद ॥ ५ ॥ इन्द्रसुतावक नन्दकहस्त चन्दनचर्चित सुन्दरीनाथ ॥ इन्दीवरोदरदलनयन मन्दरधारिन् गोविन्द वन्दे ॥ ६ ॥ चन्द्रशतानन कुन्दसुहास नन्दितदैवतानन्दसुपूर्ण[1] ॥ दैत्यविमोहक नित्यसुखादे देवसुबोधक बुद्धस्वरूप ॥ ७ ॥ दुष्टकुलान्तक कल्कि-

[1] देवकिनन्दनेत्यारभ्य सुपूर्णेत्यन्तं अध्यायादौ केचित्पठन्ति ।

स्वरूप धर्मविवर्धन मूलयुगादे ॥ नारायणामल कारणमूर्ते पूर्णगुणार्णव नित्यवि(सु)बोध ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थमुनीन्द्रकृता हरिगाथा पापहरा शुभा नित्यसुखार्था ॥९॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

विश्वस्थितिप्रलयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशनियमावृतिबन्धमोक्षाः ॥ यस्या अपाङ्गलवमात्रत ऊर्जिता सा श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ १ ॥ ब्रह्मेशशक्ररविधर्मशशाङ्कपूर्वगीर्वाणसन्ततिरियं यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य विश्वविजयं विसृजत्यचिन्त्या श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ २ ॥ धर्मार्थकामसुमतिप्रचयाद्यशेषसन्मङ्गलं विदधते यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य तत्प्रणतसत्प्रणता अपीडय श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ३ ॥ षड्वर्गनिग्रहनिरस्तसमस्तदोषा ध्यायन्ति विष्णुमृषयो यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य यानपि समेत्य न याति दुःखं श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ४ ॥ शेषाहिवैरिशिवशक्रमनुप्रधानचित्रोरुकर्मरचनं यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य विश्वमखिलं विदधाति धाता श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ५ ॥ शक्रोग्रदीधितिहिमाकरसूर्यसूनुपूर्वं निहत्य निखिलं यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य नृत्यति शिवः प्रकटोरुशक्तिः श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ६ ॥ तत्पादपङ्कजमहासनतामवाप शर्वादिवन्द्यचरणो यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य नागपतिरन्यसुरैर्दुरापां श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ७ ॥ नागारिरुग्रबलपौरुष आप विष्णोर्वाहत्वमुत्तमजवो यदपाङ्गलेशम् ॥ आश्रित्य शक्रमुखदेवगणैरचिन्त्यं श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितं नमामि ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थमुनिसन्मुखपङ्कजोत्थं साक्षाद्रमाहरिमनःप्रियमुत्तमार्थम् ॥ भक्त्या पठत्यजितमात्मनि सन्निधाय यः स्तोत्रमेतदभियाति तयोरभीष्टम् ॥९॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वन्दिताशेषवन्द्योरुवृन्दारकं चन्दनाचर्चितोदारपीनांसकम् ॥
इन्दिराचञ्चलापाङ्गनीराजितं मन्दरोद्धारिवृत्तोद्भुजाभोगिनम् ॥

प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥१॥ सृष्टिसंहारलीलाविलासाततं पुष्टषाड्गुण्यसद्विग्रहोल्लासिनम् ॥ दुष्टनिःशेषसंहारकर्मोद्यतं हृष्टपुष्टानुशिष्टप्रजासंश्रयम् ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ २ ॥ उन्नतप्रार्थिताशेषसंसाधकं सन्नतालौकिकानन्ददश्रीपदम् ॥ भिन्नकर्माशयप्राणिसंप्रेरकं तन्न किं नेति विद्वत्सु मीमांसितम् ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ३ ॥ विप्रमुख्यैः सदा वेदवादोन्मुखैः सुप्रतापैः क्षितीशेश्वरैश्चार्चितम् ॥ अप्रतर्क्योरुसंविद्गुणं निर्मलं सु(स)प्रकाशाजरानन्दरूपं परम् ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ४ ॥ अत्ययो यस्य केनापि न क्वापि हि प्रत्ययो यद्गुणेषूत्तमानां परः ॥ सत्यसंकल्प एको वरेण्यो वशी मत्यनूनैः सदा वेदवादोदितः ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ५ ॥ पश्यतां दुःखसन्ताननिर्मूलनं दृश्यतां दृश्यतामित्यजेशार्चितम् ॥ नश्यतां दूरगं सर्वदाप्यात्मगं वश्यतां स्वेच्छया सज्जनेष्वागतम् ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ६ ॥ अग्रजं यः ससर्जाजमग्र्याकृतिं विग्रहो यस्य सर्वे गुणा एव हि ॥ उग्र आद्योऽपि यस्यात्मजाग्र्यात्मजः सद्गृहीतः सदा यः परं दैवतम् ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥७॥ अच्युतो यो गुणैर्नित्यमेवाखिलैः प्रच्युतोऽशेषदोषैः सदा पूर्तितः ॥ उच्यते सर्ववेदोरुवादैरजः स्वर्चितो ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वैः सदा ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ८ ॥ धार्यते येन विश्वं सदाजादिकं वार्यतेऽशेषदुःखं निजध्यायिनाम् ॥ पार्यते सर्वमन्यैर्न यत्पार्यते कार्यते चाखिलं सर्वभूतैः सदा ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥ ९ ॥ सर्वपापानि यत्संस्मृतेः संक्षयं सर्वदा यान्ति भक्त्या विशुद्धात्मनाम् ॥ शर्वगुर्वादिगीर्वाणसंस्थानदः कुर्वते कर्म यत्प्रीतये सज्जनाः ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्ड-

मण्डनम् ॥ १० ॥ अक्षयं कर्म यस्मिन्परे स्वर्पितं प्रक्षयं यान्ति दुःखानि यन्नामतः ॥ अक्षरो योऽजरः सर्वदैवामृतः कुक्षिगं यस्य विश्वं सदाजादिकम् ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥११॥ नन्द(दि)तीर्थोरुसन्नामिनो नन्दिनः सन्दधानाः सदानन्ददेवे मतिम् ॥ मन्दहासारुणापाङ्गदत्तोन्नतिं नन्दिताशेषदेवादिवृन्दं सदा ॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डनम् ॥१२॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

अतिमततमोगिरिसमितिविभेदन पितामहभूतिद गुणगण-निलय ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ १ ॥ विधिभवमुखसुरसततसुवन्दित रमामनोवल्लभ भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ २ ॥ अगणितगुणगणमयशरीर हे विगतगुणेतर भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ ३ ॥ अपरिमितसुखनिधिविमलसुदेह हे विगतसुखेतर भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ ४ ॥ प्रचलितलयजलविहरण शाश्वत सुखमयमीन हे भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ ५ ॥ सुरदितिजसुबलविलुलितमन्दरधर परकूर्म हे भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ ६ ॥ सगिरिवरधरातलवह सुसूकर परमविबोध हे भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ ७ ॥ अतिबलदितिसुतहृदयविभेदन जयनृहरेऽमल भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ ८ ॥ बलिमुखदितिसुतविजयविनाशन जगदवनाजित भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेक-

कारण राम रमारमण ॥ ९ ॥ अविजितकुनृपतिसमितिविखण्डन रमावर वीरप भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ १० ॥ खरतरनिशिचरदहनपरामृत रघुवर मानद भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ ११ ॥ सुललिततनुवर वरद महाबल यदुवर पार्थप भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ १२ ॥ दितिसुतमोहन विमलविबोधन परगुण बुद्ध हे भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ १३ ॥ कलिमलहुतवह सुभग महोत्सव शरणद कल्कीश हे भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥ १४ ॥ अखिलजनिविलयपरसुखकारण पर पुरुषोत्तम भव मम शरणम् ॥ शुभतमकथाशय परम सदोदित जगदेककारण राम रमारमण ॥१५॥ इति तव नुतिवरसततरतेर्भव सुशरणमुरु सुखतीर्थमुनेर्भगवन् ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे नवमोऽध्यायः ॥९॥

अवन श्रीपतिरप्रतिरधिकेशादिभवादे ॥ करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १ ॥ सुरवंद्याधिप सद्वर भरिताशेषगुणालम् ॥ करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ २ ॥ सकलध्वान्तविनाशक परमानन्दसुधाहो ॥ करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ३ ॥ त्रिजगत्पोत सदार्चितचरणाशापतिधातो ॥ करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ४ ॥ त्रिगुणातीत विधारक परितो देहि सुभक्तिम् ॥ करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ५ ॥ शरणं कारण भावन भव मे तात सदालम् ॥ करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ६ ॥ मरणप्राणद पालक जगदीशाव सुभक्तिम् ॥ करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ७ ॥ तरुणादित्यसवर्णकचरणाब्जा-

मलकीर्ते । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ८ ॥ सलिलप्रोत्थ सरागकमणिवर्णोच्चनखादे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ९ ॥ ख(क)जतूणीनिभ पावन वरजङ्घामितशक्ते । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥१०॥ इभहस्तप्रभ शोभन परमोरुस्थरमाले । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ ११ ॥ असनोत्फुल्लसुपुष्पकसमवर्णावरणान्ते । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १२ ॥ शतमोदोद्भवसुन्दरवरपद्मोत्थितनाभे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १३ ॥ जगदागूहकपल्लवसमकुक्षे शरणादे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १४ ॥ जगदम्बामलसुन्दरगृहवक्षोवरयोगिन् । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥१५॥ दितिजान्तप्रदचक्रदरगदायुग्वरबाहो । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १६ ॥ परमज्ञानमहानिधिवदन श्रीरमणेन्दो । करुणापूर्ण वरप्रदचरितं ज्ञापय मे ते ॥ १७ ॥ निखिलाघौघविनाशकपरसौख्यप्रददृष्टे । करुणापूर्ण वरप्रद चरितं ज्ञापय मे ते ॥ १८ ॥ परमानन्दसुतीर्थ(सु)मुनिराजो हरिगाथाम् । कृतवान्नित्यसुपूर्णकपरमानन्दपदैषी ॥ १९ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उदीर्णमजरं दिव्यममृतस्यन्द्यधीशितुः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ १ ॥ सर्ववेदपदोद्गीतमिन्दिरावासमुत्तमम् । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ २ ॥ सर्वदेवादिदेवस्य विदारितमहत्तमः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ३ ॥ उदारमादरान्नित्यमनिन्द्यं सुन्दरीपतेः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ४ ॥ इन्दीवरोदरनिभं सुपूर्णं वादिमोहदम् । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ५ ॥ दातृ सर्वामरैश्वर्यविमुक्त्यादेरहो वरम् । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥६॥

दूराद्दूरतरं यत्तु तदेवान्तिकमन्तिकात् । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ७ ॥ पूर्णसर्वगुणैकार्णमनाद्यन्तं सुरेशितुः । आनन्दस्य पदं वन्दे ब्रह्मेन्द्राद्यभिवन्दितम् ॥ ८ ॥ आनन्दतीर्थमुनिना हरेरानन्दरूपिणः । कृतं स्तोत्रमिदं पुण्यं पठन्नानन्दतामियात् ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आनन्द मुकुन्द अरविन्दनयन । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥१॥ सुन्दरीमन्दिर गोविन्द वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ २ ॥ चन्द्रसुरेन्द्रसुवन्दित वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ ३ ॥ चन्द्रकमन्दिरनन्दक (मन्दारस्यन्दितमन्दिर) वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ ४ ॥ वृन्दारकवृन्दसुवन्दित वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद[1] ॥ ५ ॥ मन्दारस्नसुचर्चित वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद[2] ॥ ६ ॥ इन्दिरानन्दक सुन्दर वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ ७ ॥ मन्दिरस्यन्दन(न्दित)स्यन्दक वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ ८ ॥ आनन्दचन्द्रिकास्यन्दक वन्दे । आनन्दतीर्थपरानन्दवरद ॥ ९ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वादशस्तोत्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

---

[1] श्लोकोऽयं केषुचित्कोशेषु नास्ति ।

[2] अयमपि तथा ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

कृष्णामृतमहार्णवः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ अर्चितः संस्मृतो ध्यातः कीर्तितः कथितः श्रुतः । यो ददात्यमृतत्वं हि स मां रक्षतु केशवः ॥ १ ॥ तापत्रयेण सन्तप्तं यदेतदखिलं जगत् । वक्ष्यामि शान्तये तस्य कृष्णामृतमहार्णवम् ॥ २ ॥ ते नराः पशवो लोके किं तेषां जीवने फलम् । यैर्न लब्धा हरेर्दीक्षा नार्चितो वा जनार्दनः ॥ ३ ॥ संसारेऽस्मिन्महाघोरे जन्मरोगभयाकुले । अयमेको महाभागः पूज्यते यदधोक्षजः ॥ ४ ॥ स नाम सुकृती लोके कुलं तेनाभ्यलङ्कृतम् । आधारः सर्वभूतानां येन विष्णुः प्रसादितः ॥ ५ ॥ यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । तद्विशिष्टफलं नृणां सदैवाराधनं हरेः ॥ ६ ॥ कलौ कलिमलध्वंसि सर्वपापहरं हरिम् । येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥ ७ ॥ नास्ति श्रेयस्तमं नृणां विष्णोराराधनान्मुने । युगेऽस्मिंस्तामसे लोके सततं पूज्यते नृभिः ॥८॥ अर्चिते सर्वदेवेशे शङ्खचक्रगदाधरे । अर्चिताः सर्वदेवाः स्युर्यतः सर्वगतो हरिः ॥ ९ ॥ स्वर्चिते सर्वलोकेशे सुरासुरनमस्कृते । केशवे कंसकेशिघ्ने न याति नरकं नरः ॥ १० ॥ सकृदभ्यर्च्य गोविन्दं बिल्वपत्रेण मानवः । मुक्तिभागी निरातङ्की विष्णुलोके चिरं वसेत् ॥ ११ ॥

शंकरः (उवाच) ॥ सकृदभ्यर्चितो येन देवदेवो जनार्दनः । यत्कृतं तत्कृतं तेन सम्प्राप्तं परमं पदम् ॥ १२ ॥ सकृदभ्यर्चितो

येन हेलयाऽपि नमस्कृतः । स याति परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥ १३ ॥

नारदः ॥

समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । साक्षाद्भगवतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥ १४ ॥

पुलस्त्यः ॥

भक्त्या दूर्वाङ्कुरैः पुष्पैः पूजितः पुरुषोत्तमः । हरिर्ददाति हि फलं सर्वयज्ञैश्च दुर्लभम् ॥ १५ ॥ विधिना देवदेवेशः शङ्खचक्रधरो हरिः । फलं ददाति सुलभं सलिलेनापि पूजितः ॥ १६ ॥ नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥ १७ ॥

धर्मः ॥

द्रव्याणामप्यभावे तु सलिलेनापि पूजितः । यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न पूजितः ॥ १८ ॥ नारसिंहो हृषीकेशः पुण्डरीकनिभेक्षणः । स्मरणान्मुक्तिदो नृणां स त्वया किं न पूजितः ॥ १९ ॥

ब्रह्मा ॥

गर्भस्थिता मृता वापि मुषितास्ते सुदूषिताः । न प्राप्ता यैर्हरेर्दीक्षा सर्वदुःखविमोचनी ॥ २० ॥

मार्कण्डेयः ॥

सकृदभ्यर्चितो येन देवदेवो जनार्दनः । यत्कृत्यं तत्कृतं तेन सम्प्राप्तं परमं पदम् ॥ २१ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां नान्योपायस्तु विद्यते । सत्यं ब्रवीमि देवेश हृषीकेशार्चनादृते ॥ २२ ॥ तस्य

यज्ञवराहस्य विष्णोरमिततेजसः । प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमोनमः ॥ २३ ॥

मरीचिः ॥

अनाराधितगोविन्दैर्नरैः स्थानं नृपात्मज । न हि सम्प्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतम् ॥ २४ ॥

अत्रिः ॥

परः पराणां पुरुषस्तुष्टो यस्य जनार्दनः । स चाप्नोत्यक्षयं स्थानमेतत्सत्यं मयोदितम् ॥ २५ ॥

अङ्गिराः ॥

यस्यान्तः सर्वमेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः । तमाराधय गोविन्दं स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥ २६ ॥

पुलस्त्यः ॥

परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म सनातनम् । तमाराध्य हरिं यान्ति मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥ २७ ॥

पुलहः ॥

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम् । प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ॥ २८ ॥ प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ मनसा यद्यदिच्छति । त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किमु लोकोत्तरोत्तरम् ॥ २९ ॥ ये स्मरन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् । सर्वपापविनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विशन्ति ते ॥ ३० ॥ ततोऽनिरुद्धं देवेशं प्रद्युम्नं च ततः परम् । ततः सङ्कर्षणं देवं वासुदेवं परात्परम् ॥ ३१ ॥ वासुदेवात्परं नास्ति इति वेदान्तनिश्चयः । वासुदेवं प्रविष्टानां पुनरावर्तनं कुतः ॥ ३२ ॥

आत्रेयः ॥

यो यानिच्छेन्नरः कामान्नारी वा वरवर्णिनी । तान्समाप्नोति विपुलान्समाराध्य जनार्दनम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मा ॥

बाहुभ्यां सागरं तर्तुं क इच्छति पुमान्भुवि । वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं गन्तुमिच्छति ॥ ३४ ॥

कौशिकः ॥

अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःखभागिनः । आराध्य वासुदेवं स्युर्नित्यानन्दैकभागिनः ॥ ३५ ॥

शंकरः ॥

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ३६ ॥ (नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः)॥३६॥

ब्रह्मा ॥

न ह्यपुण्यवतां लोके मूढानां कुटिलात्मनाम् । भक्तिर्भवति गोविन्दे स्मरणं कीर्तनं तथा ॥ ३७ ॥ तदैव पुरुषो मुक्तो जन्मदुःखजरादिभिः । जितेन्द्रियो विशुद्धात्मा यदैव स्मरते हरिम् ॥३८॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे धर्मज्ञानविवर्जिते । न कश्चित्स्मरते देवं कृष्णं कलिमलापहम् ॥ ३९ ॥ न कलौ देवदेवस्य जन्मदुःखापहारिणः । करोति मर्त्यो मूढात्मा स्मरणं कीर्तनं हरेः ॥ ४० ॥ ये स्मरन्ति सदा विष्णुं विशुद्धेनान्तरात्मना । ते प्रयान्ति भयं त्यक्त्वा विष्णुलोकमनामयम् ॥ ४१ ॥ गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबन्धनैः । न बाध्यते नरो नित्यं वासुदेवमनुस्मरन् ॥ ४२ ॥ यममार्गं महाघोरं नरकाणि यमं तथा । स्वप्नेऽपि नैव पश्येत यः स्मरेद्गरुडध्वजम् ॥४३॥ हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥ ४४ ॥ गोविन्दस्मरणं पुंसां पापराशिमहाचलम् । असंशयं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥ ४५ ॥

अगस्त्यः ॥

स्मरणादेव कृष्णस्य पापसङ्घातपञ्जरः । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥ ४६ ॥ कृष्णे रताः कृष्णमनुस्मरन्ति तद्भाविता-स्तद्गतमानसाश्च । भिन्नेऽपि देहे प्रविशन्ति कृष्णं हविर्यथा मन्त्रहुतं हुताशे ॥४७॥ सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्धजडमूकता । यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥ ४८ ॥ नारायणो नाम नरो नराणां प्रसिद्धचोरः कथितः पृथिव्याम् । अनेकजन्मार्जितपापसञ्चयं हरत्यशेषं स्मृतमात्र एव ॥ ४९ ॥ यस्य संस्मरणादेव वासुदेवस्य चक्रिणः । कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५० ॥ किं तस्य बहुभिस्तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः । यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥५१॥ ये मानवा विगतरागपरावरज्ञा नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति । ध्यानेन तेन हतकिल्बिषचेतनास्ते मातुः पयोधररसं न पुनः पिबन्ति ॥ ५२ ॥ हे चित्त चिन्तयस्वेह वासुदेवमहर्निशम् । नूनं यश्चिन्तितः पुंसां हन्ति संसारबन्धनम् ॥५३॥ आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ ५४ ॥ स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ ५५ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु तीर्थेषु व्रतेषु यच्च । इष्टेषु पूर्तेषु च यत्प्रदिष्टं पुण्यं स्मृते तत्खलु वासुदेवे ॥ ५६ ॥ आराध्यैव नरो विष्णुं मनसा यद्यदिच्छति । फलं प्राप्नोति विपुलं भूरि स्वल्पमथापि वा ॥ ५७ ॥ यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् । मैत्रेयाशेषपापानां धातूना-मिव पावकः ॥ ५८ ॥ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् । प्रयाति विलयं सद्यः सकृत्सङ्कीर्तितेऽच्युते ॥ ५९ ॥ अनायासेन चायान्ति मुक्तिं केशवसंश्रिताः । तद्विघाताय जायन्ते शक्राद्याः परिपन्थिनः ॥ ६० ॥ चतुःसागरमासाद्य जम्बूद्वीपोत्तमे क्वचित् ।

न पुमान्केशवादन्यः सर्वपापचिकित्सकः ॥ ६१ ॥ यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतैरपि । फलं प्राप्नोति विपुलं कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥ ६२ ॥ क्षीयते तु यदा धर्मः प्राप्ते घोरे कलौ युगे । तदा न कीर्तयेत्कश्चिन्मुक्तिदं देवमच्युतम् ॥ ६३ ॥ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगै-रिव ॥ ६४ ॥ नारायणेतिमन्त्रोऽस्ति वागस्ति वशवर्तिनी । तथापि नरके घोरे पतन्तीत्येतदद्भुतम् ॥ ६५ ॥ आर्ता विषण्णाः शिथिलाश्च भीता घोरेषु च व्याधिषु वर्तमानाः । सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥ ६६ ॥

कौशिकः ॥

सकृदुच्चरितं यैस्तु कृष्णेति न विशन्ति ते । गर्भागारगृहं मातुर्यमलोकं च दुःसहम् ॥ ६७ ॥ क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्ति-लक्षणम् । क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ६८ ॥ बुध्वा बुद्ध्वाऽभ्यसेदेतद्धरिरित्यक्षरद्वयम् । स्मरणात्कीर्तनाद्यस्य न पुनर्जायते भुवि ॥ ६९ ॥ हे जिह्वे मम निःस्नेहे हरिं किं नानुभाषसे । हरिं वदस्व कल्याणि संसारोदधिनौर्हरिः ॥ ७० ॥ असारे खलु संसारे सारात्सारतरो हरिः । पुण्यहीना न विन्दन्ति सारङ्गाश्च यथा जलम् ॥ ७१ ॥ कुरुक्षेत्रेण किं तस्य किं काश्या पुष्करेण किम् । जिह्वाग्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मा ॥

असारे खलु संसारे सारमेकं निरूपितम् । समस्तलोकनाथस्य सारमाराधनं हरेः ॥ ७३ ॥ सा जिह्वा या हरिं स्तौति तच्चित्तं यत्तदर्पणम् । तावेव केवलौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥ ७४ ॥ यस्तु विष्णुपरो नित्यं दृढभक्तिर्जितेन्द्रियः । स्वगृहेऽपि वसन्याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ७५ ॥

शंकरः ॥

साधु साधु महाभाग साधु दानवनाशन। यन्मां पृच्छसि धर्मज्ञ केशवाराधनं प्रति ॥ ७६ ॥ निमिषं निमिषार्धं वा मुहूर्तमपि भार्गव। नादग्धाशेषपापानां भक्तिर्भवति केशवे ॥ ७७ ॥ किं तेन मनसा कार्यं यन्न तिष्ठति केशवे। मनो मुक्तिफलावाप्तौ कारणं सुप्रयोजितम् ॥ ७८ ॥ रोगो नाम न सा जिह्वा यया न स्तूयते हरिः। गर्तौ नाम न तौ कर्णौ याभ्यां तत्कर्म न श्रुतम् ॥ ७९ ॥ नूनं तत्कण्ठशालूकमथवाऽप्युपजिह्विका। रोगो नाम न सा जिह्वा या न वक्ति हरेर्गुणान् ॥ ८० ॥ भारभूतैः करैः कार्यं किं तस्य नृपशोर्द्विज। यैर्हि न क्रियते विष्णोर्गृहसम्मार्जनादिकम् ॥ ८१ ॥ चरणौ तौ तु सफलौ केशवालयगामिनौ। ते च नेत्रे महाभाग याभ्यां संदृश्यते हरिः ॥ ८२ ॥ किं तस्य चरणैः कार्यं वृथा सञ्चरणैर्द्विज। यैर्हि न व्रजते जन्तुः केशवालयदर्शने ॥८३॥ वेदवेदाङ्गविदुषां मुनीनां भावितात्मनाम्। ऋषित्वमपि धर्मज्ञ विज्ञेयं तत्प्रसादजम् ॥ ८४ ॥ विचित्ररत्नपर्यङ्के महाभोगे च भोगिनः। रमन्ते नाकिरामाभिः केशवस्मरणात्फलम् ॥ ८५ ॥ अश्वमेधसहस्राणां यः सहस्रं समाचरेत्। नासौ तत्फलमाप्नोति तद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥८६॥ रेरे मनुष्याः पुरुषोत्तमस्य करौ न कस्मान्मुकुलीकुरुध्वम्। क्रियाजुषां को भवतां प्रयासः फलं हि यत्तत्पदमच्युतस्य ॥८७॥ विष्णोर्विमानं यः कुर्यात्सकृद्भक्त्या प्रदक्षिणम्। अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८ ॥ प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्धरिं भक्तिसमन्वितः। हंसयुक्तविमानेन विष्णोर्लोकं स गच्छति ॥ ८९ ॥ तीर्थकोटिसहस्राणि व्रतकोटिशतानि च। नारायणप्रमाणस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ९० ॥ उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा। पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ९१ ॥ शाठ्येनापि

नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गपाणये। शतजन्मार्जितं पापं नश्यत्येव न संशयः ॥ ९२ ॥ संसारार्णवमग्नानां नराणां पापकर्मणाम्। नान्योद्धर्ता जगन्नाथं मुक्त्वा नारायणं प्रभुम् ॥ ९३ ॥ रेणुकुण्ठितगात्रस्य कणा यावन्ति भारत। तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥९४॥ पावनं विष्णुनैवेद्यं सुभोज्यमृषिभिः स्मृतम्। अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ९५ ॥ कोटचैन्दवसहस्रैस्तु मासोपोषणकोटिभिः। तत्फलं लभते पुम्भिर्विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥ ९६ ॥ विष्णोर्नैवेद्यशेषेण यो भुनक्ति दिनेदिने। सिक्थे सिक्थे लभेत्पुण्यं चान्द्रायणशताधिकम् ॥ ९७ ॥ नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रितं विशेषतः पादजलेन सिक्तम्। योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥ ९८ ॥ त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः। समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥ ९९ ॥ षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी। विष्णुपादोदकस्यैताः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१००॥ गङ्गाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि संसेवितानि बहुशः कुरुजाङ्गलानि। कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥ १०१ ॥ यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माण्डान्तर्गतानि च। विष्णुपादोदकस्यैताः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १०२ ॥ स्नात्वा पादोदकं विष्णोः पिबन् शिरसि धारयेत्। सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ यथा पादोदकं पुण्यं निर्माल्यं चानुलेपनम्। नैवेद्यं धूपशेषश्च आरार्तिश्च तथा हरेः ॥ १०४ ॥ तुलस्यास्तु रजोजुष्टं नैवेद्यस्य च भक्षणम्। निर्माल्यं शिरसा धार्यं महापातकनाशनम् ॥ १०५ ॥ भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या चक्राङ्कितशिलां प्रति। दर्शनं स्पर्शनं वापि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १०६ ॥ शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः। तत्र स्नानं च दानं च वाराणस्याः शताधिकम् ॥१०७॥

म्लेच्छदेशेऽशुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति। योजनानि तथा त्रीणि
मम क्षेत्रं वसुन्धरे ॥ १०८ ॥ शालग्रामोद्भवो देवः शैलं चक्राङ्क-
मण्डलम् । यत्रापि नीयते तत्र वाराणस्याः शताधिकम् ॥ १०९ ॥
शालग्रामोद्भवो देवो देवो द्वारवती भवः। उभयोः सङ्गमो यत्र
मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥ ११० ॥ हरिणा मुक्तिदानीह मुक्तिस्थानानि
सर्वशः। स यस्य सर्वभावेषु तस्य तैः किं प्रयोजनम् ॥ १११ ॥
हरिर्याति हरिर्याति दस्युव्याजेन यो वदेत् । सोऽपि सद्गतिमाप्नोति
गतिं सुकृतिनो यथा ॥ ११२ ॥ वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं देव-
मुपासते । त्यक्त्वाऽमृतं स मूढात्मा भुङ्क्ते हालाहलं विषम् ॥११३॥
त्यक्त्वाऽमृतं यथा कश्चिदन्यपानं पिबेन्नरः। तथा हरिं परित्यज्य
योऽन्यं दैवमुपासते ॥ ११४ ॥ स्वधर्मं तु परित्यज्य परधर्मं चरे-
द्यथा। तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं दैवमुपासते ॥ ११५ ॥ यथा
गङ्गोदकं त्यक्त्वा पिबेत्कूपोदकं नरः। तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं
दैवमुपासते ॥ ११६ ॥ गां च त्यक्त्वा स मूढात्मा गर्दभीं वन्दते
यथा। तथा हरिं परित्यज्य योऽन्यं दैवमुपासते ॥ ११७ ॥
स्वमातरं परित्यज्य श्वपाकीं वन्दते यथा। तथा हरिं परित्यज्य
योऽन्यं दैवमुपासते ॥ ११८ ॥ वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यं दैव-
मुपासते। तृषितो जाह्नवी तीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥ ११९ ॥
यावत्स्वस्थमिदं पिण्डं नीरुजं करणान्वितम् । तावत्कुरुष्वात्महितं
पश्चात्तापेन तप्यसे ॥ १२० ॥ यावत्स्वास्थ्यं शरीरेषु करणेषु च
पाटवम् । तावदर्चय गोविन्दमायुष्यं सार्थकं कुरु ॥ १२१ ॥
स्मर्यतां तु हृषीकेशो हृषीकेषु दृढेषु च। अदृढेषु हृषीकेषु हृषीकेशं
स्मरन्ति के ॥ १२२ ॥ यावच्चिन्तयते जन्तुर्विषयान्विषसन्निभान् ।
तावच्चेत्स्मरते विष्णुं को न मुच्येत बन्धनात् ॥ १२३ ॥ यावत्प्रलपते
जन्तुर्लोकवार्तादिभिः सदा। तावच्चेद्वदते विष्णुं को न मुच्येत
बन्धनात् ॥ १२४ ॥

श्रीसूतः ॥

ज्ञात्वा विप्रैस्तिथिं सम्यक्दैवज्ञैः समुदीरिताम् । कर्तव्य
उपवासस्तु अन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ १२५ ॥ क्षये वाप्यथवा वृद्धौ
सम्प्राप्ते वा दिनक्षये। उपोष्या द्वादशी पुण्या पूर्वविद्धां परि-
त्यजेत् ॥ १२६ ॥ पूर्वविद्धां प्रकुर्वाणो नरो धर्मान्निकृन्तति।
सन्ततेस्तु विनाशाय सम्पदो हरणाय च ॥ १२७ ॥ कलावेधे तु
विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव
सन्त्यजेत् ॥ १२८ ॥ श्वदृतौ पञ्चगव्यं च दशम्या दूषितां त्यजेत्।
एकादशीं द्विजश्रेष्ठ पक्षयोरुभयोरपि ॥ १२९ ॥ तस्माद्विप्र न विद्धा
हि कर्तव्यैकादशी क्वचित् । विद्धा हन्ति पुरापुण्यं श्राद्धं च
वृषलीपतिः ॥ १३० ॥ जप्तं दत्तं हुतं स्नातं तथा पूजा कृता हरेः।
तत्सर्वं विलयं याति तमः सूर्योदये यथा ॥ १३१ ॥ एकादश्यां
यदा ब्रह्मन् दिनक्षयतिथिर्भवेत्। उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां
तु पारणम् ॥ १३२ ॥ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्रवेः।
सम्पूर्णा इति विज्ञेया हरिवासरवर्जिताः ॥ १३३ ॥ अरुणोदयकाले
तु दशमी यदि दृश्यते। पापमूलं तदा ज्ञेयमेकादश्युपवासनम् ॥१३४॥
अरुणोदयवेलायां दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशी कार्या धर्म-
कामार्थनाशिनी ॥ १३५ ॥ चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥ १३६ ॥ उदया-
त्प्राग्यदा विप्रा मुहूर्तद्वयसंयुता। सम्पूर्णैकादशीनाम तत्रैवोपवसे-
द्गृही ॥ १३७ ॥ उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा।
सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्या धर्मार्थनाशिनी ॥ १३८ ॥ पुत्रपौत्र-
प्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु
पारणम् ॥ १३९ ॥ उदयात्प्राक् द्विघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा।
सङ्कीर्णैकादशी नाम वर्ज्या धर्मार्थकाङ्क्षिभिः ॥ १४० ॥ पुत्रराज्य-

प्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासनम् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ १४१ ॥ दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ १४२ ॥ अपीपद्दशमीविद्धा सदा तां परिवर्जयेत् । सुराबिन्दुसमायुक्तां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १४३ ॥ बह्वागमविरोधेषु ब्राह्मणेषु विवादिषु । उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ १४४ ॥ एकादश्यां तु विद्धायां सम्प्राप्ते श्रवणे तथा । उपोष्या द्वादशी पुण्या पक्षयोरुभयोरपि ॥ १४५ ॥ उपरागसहस्राणि व्यतीपातायुतानि च । अमालक्षं तु द्वादश्याः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १४६ ॥ शुद्धापि द्वादशी ग्राह्या परतो द्वादशी यदि । विषं तु दशमी ज्ञेयाऽमृतं चैकादशीतिथिः ॥ १४७ ॥ विषप्रधाना वर्ज्या साऽमृता ग्राह्या प्रयत्नतः । द्वादश्यां भोजनं चैव विद्धायां हर्युपोषणम् ॥ १४८ ॥ यः कुर्यान्मन्दबुद्धित्वान्निरयं सोऽधिगच्छति । यानि कानि च वाक्यानि विद्धोपोषपराणि च ॥१४९॥ धनदार्चापराणि स्युर्वैष्णवी न दशायुता । अथवा मोहनार्थाय मोहिन्या भगवान्हरिः ॥ १५० ॥ अर्थितः कारयामास व्यासरूपी जनार्दनः । धनदार्चाविवृद्ध्यर्थं महावित्तलयस्य च ॥ असुराणां मोहनार्थं पाषण्डानां विवृद्धये ॥१५१॥ आत्मस्वरूपाविज्ञप्त्यै स्वलोकाप्राप्तये तथा । एवं विद्धां परित्यज्य द्वादश्यामुपवासयेत् ॥१५२॥ कोटिजन्मार्जितं पापमेकयैव विनश्यति । ततः कोटिगुणं चापि निषिद्धस्येतरैर्जनैः ॥ १५३ ॥ यदनादिकृतं पापं यदूर्ध्वं यत्करिष्यति । तत्सर्वं विलयं याति परेषामुपवासनात् ॥ ॥ १५४ ॥ न च तस्मात्प्रियतमः केशवस्य ममापि च । एकादश्यां ह्यवेधे तु द्वादशीं न परित्यजेत् ॥ १५५ ॥ पारणे मरणे चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ १५६ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो भर्तृमती तथा ।

अभर्तृका तथान्ये च सूतवैदेहिकादयः ॥ १५७ ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते मोहेनावृतचेतसा ॥ १५८ ॥ शुक्लायामथ कृष्णायां निरयं याति स ध्रुवम् । विवेचयति यो मोहाच्छुक्ला कृष्णेति पापकृत् ॥ १५९ ॥ एकादशीं स वै याति निरयं नात्रसंशयः । यथा गौर्नैव हन्तव्या शुक्ला कृष्णेति भामिनि ॥ १६० ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । यानि कानि च वाक्यानि कृष्णैकादशिवर्जने ॥ १६१ ॥ भरण्यादिनिषेधे च तानि काम्यफलार्थिनाम् । कामिनोऽपि हि सिद्ध्यर्थं कुर्युरेवोपवासनम् ॥ १६२ ॥ प्रीणनार्थं हरेर्नित्यं न तु काम्यव्यपेक्षया । तस्माच्छुक्लामथो कृष्णां भरण्यादियुतामपि ॥ १६३ ॥ प्रत्यवायनिषेधार्थामुपवासीत नित्यशः । प्रीणनार्थं हरेश्चापि विष्णुलोकस्य चाप्तये ॥ १६४ ॥ कला वार्धकला वापि परतो द्वादशी यदि । द्वादशद्वादशीर्हन्ति पूर्वेद्युः पारणे कृते ॥१६५॥ अतिरिक्ता द्वादशी चेद्यस्तां नोपोषयेद्यदि । द्वादशद्वादशीर्हन्ति द्वादशी चातिलङ्घिता ॥ १६६ ॥ द्वादश्यामतिरिक्तायां यो भुङ्क्ते पूर्ववासरे । द्वादशद्वादशीर्हन्ति द्वादशीं न परित्यजेत् ॥ १६७ ॥ द्वादशीं श्रवणोपेतां यो नोपोष्यात्सुमन्दधीः । पञ्चसंवत्सरकृतं पुण्यं तस्य विनश्यति ॥ १६८ ॥ एकादशीमुपोष्याथ द्वादशीमप्युपोषयेत् । न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥ १६९ ॥ अल्पायामपि विप्रेन्द्र पारणं तु कथं भवेत् । पारयित्वोदकेनापि भुञ्जानो नैव दुष्यति ॥ अशितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिताः ॥ १७० ॥ अम्भसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् । तद्विशिष्टं मुनिप्रोक्तमशितानशितं च यत् ॥ १७१ ॥ न काशी न गया गङ्गा न रेवा न च पुष्करम् । न चापि कौरवं क्षेत्रं तुल्यं भूप हरेर्दिनात् ॥ १७२ ॥ अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकादश्युपवासस्य कलां

नार्हन्ति षोडशीम् ॥१७३॥ एकादशीसमुत्थेन वह्निना पातकेन्धनम्। भस्मीभवति राजेन्द्र अपि जन्मशतोद्भवम् ॥ १७४ ॥ नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भुवि विद्यते। यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहानिदम् ॥ १७५ ॥ तावत्पापानि देहेऽस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप। यावन्नोपोषयेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥ १७६ ॥ एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं भवति प्रभो। एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥ ॥ १७७ ॥ एकादशीसमं किञ्चित्पवित्रं न हि विद्यते। व्याजेनापि कृता राजन्न दर्शयति भास्करिम् ॥ १७८ ॥

श्रीव्यासः ॥

अन्नं निवेदयेन्मह्यं प्राप्ते मद्वासरे शुभे। तस्यापि नरकप्राप्तिः किं पुनर्भोजने कृते ॥ १७९ ॥ स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स स्तेनो गुरुतल्पगः। एकादश्यां तु भुञ्जानः पक्षयोरुभयोरपि ॥ १८० ॥ वरं स्वमातृगमनं वरं गोमांसभक्षणम्। वरं हत्या सुरापानमेकादश्यन्नभक्षणात् ॥ १८१ ॥ एकादशीदिने पुण्ये भुञ्जते ये नराधमाः। अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥ १८२ ॥ पृथिव्यां यानि पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥ १८३ ॥

रुग्माङ्गदः ॥

अष्टवर्षाधिको यस्तु ह्यशीतिर्न हि पूर्यते। यो भुङ्क्ते मानवः पापो विष्णोरहनि चागते ॥१८४॥ पिता वा यदि वा पुत्रो भार्या वापि सुहृज्जनः। पद्मनाभदिने भुङ्क्ते निग्राह्यो दस्युवद्भवेत् ॥१८५॥

ब्रह्मा ॥

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां सर्वपापक्षयप्रदाम्। न पश्यन्ति यमं वापि नरकाणि न यातनाम् ॥ १८६ ॥

शंकरः ॥

रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥ १८७ ॥ द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवर्तते। अर्चनीयो हृषीकेशो विशुद्धेनान्तरात्मना ॥१८८॥ भक्त्या ग्राह्यो हृषीकेशो न धनैर्धरणीसुराः। भक्त्या सम्पूजितो विष्णुः फलं धत्ते समीहितम् ॥ १८९ ॥ जलेनापि जगन्नाथः पूजितः क्लेशनाशनः। परितोषं प्रयात्याशु तृषार्तस्तु यथा जलैः ॥ ॥ १९० ॥ आसीनस्य शयानस्य तिष्ठतो व्रजतोऽपि वा। रमस्व पुण्डरीकाक्ष नृसिंह हृदये मम ॥ १९१ ॥ करावलम्बनं देहि श्रीकृष्ण कमलेक्षण। भवपङ्कार्णवे घोरे मज्जतो मम सर्वदा ॥१९२॥ सर्वगश्चैव सर्वात्मा सर्वावस्थासु चाच्युत। रमस्व पुण्डरीकाक्ष नृसिंह हृदये मम ॥ १९३ ॥ (एकादश्यां न भुञ्जीत न सुरां वा पिबेत्कचित्। ब्राह्मणो नैव हन्तव्य इत्येषा वैदिकी स्मृतिः) ॥ १९४ ॥ त्राहि त्राहि जगन्नाथ वासुदेवाच्युताव्यय। मां समुद्धर गोविन्द दुःखसंसारसागरात् ॥ १९५ ॥ एतत्पुण्यमिदं गुह्यं पवित्रं पापनाशनम्। आयुष्यं च यशस्यं च धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ॥ १९६ ॥ कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेयादिसम्भवम्। स्मृते मनसि गोविन्दे दह्यते तूलराशिवत् ॥ १९७ ॥ कलौ केशवभक्तानां न भयं विद्यते क्वचित्। स्मृते सङ्कीर्तिते ध्याते संक्षयं याति पातकम् ॥ १९८ ॥ अध्येतव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमनसूयया। भक्तेभ्यश्च प्रदातव्यं धार्मिकेभ्यः पुनःपुनः ॥ १९९ ॥ अधीयाना इदं शास्त्रं विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम्। सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥२००॥ श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम्। श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षं च गच्छति ॥ २०१ ॥ तस्मादिदं सदा सेव्यं श्रोतव्यं च सदैव हि। कुतर्कदावदग्धेभ्यो न दातव्यं कथञ्चन ॥ २०२ ॥

संसारविषपानेन ये मृताः प्राणिनो भुवि। अमृताय स्मृतस्तेषां कृष्णामृतमहार्णवः ॥ २०३ ॥ क्लिन्नं पादोदकेनैव यस्य नित्यं कलेवरम्। तीर्थकोटिसहस्रैस्तु स्नातो भवति प्रत्यहम् ॥ २०४ ॥ तीर्थकोटिसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम्। तोयं यदि पिबेन्नित्यं शालग्रामशिलाच्युतम् ॥ २०५ ॥ शालग्रामशिलास्पर्शं ये कुर्वन्ति दिनेदिने। वाञ्छन्ति करसंस्पर्शं तेषां देवाः सवासवाः ॥ २०६ ॥ दुःसहो नारको वह्निर्दुःसहा यमकिङ्कराः। विषमश्चान्तकपथः प्रेतत्वं चातिदारुणम् ॥ २०७ ॥ सञ्चिन्त्य मनसाप्येवं पातकाद्विनिवर्तयेत्। स्मरणं कीर्तनं विष्णोः सदैव न परित्यजेत् ॥ २०८ ॥ अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभेषजात्। नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ २०९ ॥ सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्। बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ २१० ॥ एवं ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः। कीर्तयन्ति परं श्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २११ ॥ किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः। यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥ २१२ ॥ नित्योत्सवो भवेत्तेषां नित्यश्रीर्नित्यमङ्गलम्। येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥ ॥ २१३ ॥ जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु ॥ २१४ ॥ दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम्। स्त्री वाप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जयेत् ॥ २१५ ॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः। अतोऽविस्त्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने ॥ २१६ ॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्पुरुषो नियमेन तु। दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ॥ २१७ ॥ अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यति। समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तथा ॥ २१८ ॥ क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भ्रश्यते हि सः। वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम् ॥ २१९ ॥

गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः। सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ २२० ॥ यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृभ्रातृसुतेषु च। तथा करोति पूजां हि समबुद्धिः स उच्यते ॥ २२१ ॥ तिर्यक्पुण्ड्रं न कुर्वीत सम्प्राप्ते मरणेऽपि वा ॥ २२२ ॥ न चान्यनाम विब्रूयात्परान्नारायणादृते। नैवेद्यशेषं देवस्य यो भुनक्ति दिनेदिने ॥ २२३ ॥ सिक्थेसिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशताधिकम्। ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ॥ २२४ ॥ स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ २२५ ॥ अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ॥ २२६ ॥ शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः। ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य स्मशानसदृशं मुखम् ॥ २२७ ॥ अवलोक्य मुखं तस्य आदित्यमवलोकयेत्। यज्ञो दानं तपश्चैव स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥ २२८ ॥ व्यर्थं भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्। गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा ॥ २२९ ॥ तं तं शुद्धं विजानीयान्नात्र कार्या विचारणा। आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ॥ २३० ॥ वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति। जीवितं विष्णुभक्तस्य वरं पञ्चदिनान्यपि ॥ २३१ ॥ न तु कल्पसहस्रैस्तु भक्तिहीनस्य केशवे। किं तेन जातमात्रेण भूभारेणान्नशत्रुणा ॥ २३२ ॥ यो जातो नार्चयेद्विष्णुं न स्मरेन्नापि कीर्तयेत्। यो ददाति द्विजातिभ्यश्चन्दनं गोपिमर्दितम् ॥ २३३ ॥ अपि सर्षपमात्रेण पुनात्यासप्तमं कुलम्। ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत ॥ २३४ ॥ अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः। एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेत् ॥ २३५ ॥ 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति'। 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ॥ २३६ ॥ एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे'। 'आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव

च' ॥ २३७ ॥ 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते ॥ २३८ ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' ॥ २३९ ॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यसहस्रकिरणोत्थिता । गोततिः सततं सेव्या गीर्वाणैः सिद्धिदा भवेत् ॥ २४० ॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥ २४१ ॥ यः सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदोषविवर्जितः । प्रीयतां प्रीत एवालं विष्णुर्मे परमः सुहृत् ॥२४२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः कृष्णामृतमहार्णवः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तन्त्रसारसङ्ग्रहः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ जयत्यब्जभवेशेन्द्रवन्दितः कमलापतिः । अनन्तविभवानन्दशक्तिज्ञानादिसद्गुणः ॥ १ ॥ विधिं विधाय सर्गादौ तेन पृष्टोऽब्जलोचनः । आह देवो रमोत्सङ्गविलसत्पादपल्लवः ॥ २ ॥ अहमेकोऽखिलगुणो वाचकः प्रणवो मम । अकाराद्यतिशान्तान्तः सोऽयमष्टाक्षरो मतः ॥ ३ ॥ स विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मान्तरात्मनाम् । परमात्मज्ञानात्मयुजां मद्रूपाणां च वाचकः ॥४॥ तद्रूपभेदाः पञ्चाशन्मूर्तयो मम चापराः । पञ्चाशद्वर्णवाच्यास्ता वर्णास्तारार्णभेदिताः ॥ ५ ॥ द्विरष्टपञ्चकचतुःपञ्चेत्येवाष्टवर्गगाः । अज आनन्द इन्द्रेशावुग्र ऊर्ज ऋतुम्भरः ॥ ६ ॥ ऋघलृशौ लृजिरेकात्मैर ओजोभृदौरसः । अन्तोऽर्धगर्भः कपिलः खपतिर्गरुडासनः ॥ ७ ॥ घर्मो ङसारश्चार्वङ्गश्छन्दोगम्यो जनार्दनः । झाटितारिर्ञमष्टङ्की ठलको डरको ढरी ॥ ८ ॥ णात्मा तारस्थपो दण्डी धन्वी नम्यः परः फली । बली भगो मनुर्यज्ञो रामो लक्ष्मीपतिर्वरः ॥ ९ ॥ शान्तसंवित् षड्गुणश्च सारात्मा हंसळाळुकौ । पञ्चाशन्मूर्तयस्त्वेता ममाकारादिलक्षकाः ॥ १० ॥ नारायणाष्टाक्षरश्च ताराष्टाक्षरभेदवान् । आद्यैस्तारचतुर्वर्णैर्भिन्ना व्याहृतयः क्रमात् ॥ ११ ॥ अनिरुद्धादिकास्तासां देवता व्युत्क्रमेण वा । ताश्च तन्मूर्तयस्त्वेव द्वादशार्णपदोदिताः ॥ १२ ॥ नारायणाष्टाक्षराच्च व्याहृतिभ्यस्तथैव च । विभेदो द्वादशार्णानां केशवाद्याश्च देवताः ॥१३॥ नारायणाष्टाक्षराच्च

व्याहृतित्रिगुणात्पुनः। वेदमाता तु गायत्री द्विगुणा द्वादशाक्षरात् ॥ ॥ १४ ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयोऽस्याः कथिता वर्णदेवताः। तद्भेदः पौरुषं सूक्तं वेदाः पुरुषसूक्तगाः ॥ १५ ॥ वैदिकाः सर्वशब्दाश्च तस्मात्सर्वाभिधोऽस्म्यहम् । पञ्चाशद्वर्णभिन्नाश्च सर्वशब्दा अतोऽपि च ॥ ॥ १६ ॥ ऋषिश्च देवतैकोऽहं तारादीनां विशेषतः। छन्दो मदीया गायत्री ताराष्टाक्षरयोर्मता ॥१७॥ उद्यद्भास्वत्समाभासश्चिदानन्दैकदेहवान् । चक्रशङ्खगदापद्मधरो ध्येयोऽहमीश्वरः ॥ १८ ॥ लक्ष्मीधराभ्यामाश्लिष्टः स्वमूर्तिगणमध्यगः ॥ १९ ॥ ब्रह्मवायुशिवाहीशविपैः शक्रादिकैरपि । सेव्यमानोऽधिकं भक्त्या नित्यनिःशेषशक्तिमान् ॥ २० ॥ मूर्तयोऽष्टावपि ध्येयाश्चक्रशङ्खवराभयैः। युक्ताः प्रदीपवर्णाश्च सर्वाभरणभूषिताः ॥ २१ ॥ तादृग्रूपाश्च पञ्चाशज्ज्ञानमुद्राऽभयोद्यताः। टङ्की दण्डी च धन्वी च तत्तद्युक्तास्तु वामतः ॥२२॥ वासुदेवादिकाः शुक्लरक्तपीतासितोज्ज्वलाः। चक्रशङ्खगदाब्जेतः प्रथमो मुसली हली ॥ २३ ॥ सशङ्खचक्रस्त्वपरस्तृतीयः शार्ङ्गबाणवान् । सचक्रशङ्खस्तुर्यस्तु चक्रशङ्खासिचर्मवान् ॥ २४ ॥ केशवो मधुसूदनः सङ्कर्षणदामोदरौ । स वासुदेवः प्रद्युम्नो दक्षोच्चकरशङ्खिनः ॥ २५ ॥ विष्णुमाधवानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजाः। जनार्दनश्च वामोच्चकरस्थितदरा मताः ॥ २६ ॥ गोविन्दश्च त्रिविक्रमः सश्रीधरहृषीकपः। नृसिंहश्चाच्युतश्चैव वामाधःकरशङ्खिनः ॥ २७ ॥ वामनः सनारायणः पद्मनाभ उपेन्द्रकः। हरिः कृष्णश्च दक्षाधःकरशङ्खधरा मताः ॥२८॥ शङ्खचक्रगदापद्मधराश्चैते हि सर्वशः। क्रमव्युत्क्रमपद्मादिगदादिव्युत्क्रमस्तथा ॥ २९ ॥ अर्धक्रमः सान्तरश्च षट्सु षट्स्वरिपूर्विणाम् । वर्णानां देवतानां च नित्यत्वान्न क्रमः स्वतः ॥ ३० ॥ व्यक्तिक्रमं ब्रह्मबुद्धावपेक्ष्य क्रम उच्यते। समासव्यासयोगेन व्याहृतीनां चतुष्टयम् ॥ ३१ ॥ सत्यं चाङ्गानि तारस्य प्रोच्यन्तेऽष्टाक्षरस्य च।

क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रसहितोल्ककाः ॥ ३२ ॥ चतुर्थ्यन्ता हृदादीनि पृथग्रूपाणि तानि च। विष्णोरेवात्यभेदेऽपि तदैश्वर्यात्तदन्यवत् ॥३३॥ चक्रशङ्खवराभीतिहस्तान्येतानि सर्वशः। मूलरूपसवर्णानि कृष्णवर्णा शिखोच्यते ॥ ३४ ॥ चतुर्विंशन्मूर्तयश्च मूलरूपसवर्णकाः। आदिवर्णत्रयं नाभिहृच्छिरस्सु यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ न्यसनीयं च तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकम् । पज्जानुनाभिहृदयवाङ्नासानेत्रकेषु च ॥ ३६ ॥ अष्टाक्षराणां न्यासः स्याद्व्याहृतीनां प्रजापतिः। मुनिश्छन्दस्तु गायत्री देवता भगवान्हरिः ॥ ३७ ॥ उद्यदादित्यवर्णश्च ज्ञानमुद्राभयोद्यतः। तारेण व्याहृतीभिश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥ ३८ ॥ नाभिहृत्केषु सर्वेषु चतस्रो व्याहृतीर्न्यसेत् । द्वादशार्णस्य जगतीच्छन्दोऽन्यत्तारवत्स्मृतम् ॥ ३९ ॥ अच्छवर्णोऽभयवरकरो ध्येयोऽमितद्युतिः। पदैर्व्यस्तैः समस्तैश्च ज्ञेयान्यङ्गानि पञ्च च ॥ ४० ॥ अष्टाक्षराणां स्थानेषु बाह्वोरूर्वोश्च विन्यसेत् । विश्वामित्रस्तु सन्ध्यार्थे तदन्यत्र प्रजापतिः। मुनिर्देवस्तु सवितृनामा स्रष्टृत्वतो हरिः ॥ ४१ ॥ प्रोद्यदादित्यवर्णश्च सूर्यमण्डलमध्यगः। चक्रशङ्खधरोऽङ्कस्थदोर्द्वयो ध्येय एव च ॥ ४२ ॥ सताराश्च व्याहृतयो गायत्र्यङ्गानि पञ्च च। दोःपत्सन्धिषु साग्रेषु नाभिहृन्मुखकेषु च ॥ ४३ ॥ वर्णन्यासश्च कर्तव्यस्तारवन्निखिलं स्मृतम् । पञ्चाशदक्षराणां च पुंसूक्तस्यापि सर्वशः ॥ ॥ ४४ ॥ अनुष्टुभश्च त्रिष्टुप् च च्छन्दोऽस्य त्रिष्टुभोऽपि वा। विष्णुशब्दश्चतुर्थ्यन्तो हृदयेतः षडक्षरः ॥ ४५ ॥ तारवत्सर्वमस्यापि श्यामो ध्येयो हरिः स्वयम् । वर्णा एव षडङ्गानि षणयोर्भेदयोगतः ॥४६॥ पज्जानुनाभिहृन्नासाकेषु न्यासश्च वर्णशः। एते तु सर्वमन्त्राणां मूलमन्त्रा विशेषतः ॥ ४७ ॥ एतज्ज्ञानात्समस्तं च ज्ञातं स्याच्छब्दगोचरम् । एतज्जपात्समस्तानां मन्त्राणां जापको भवेत् ॥ ४८ ॥ पूज्यश्च भगवान्नित्यं चक्राब्जादिकमण्डले। हृदये वाऽचले वापि जले वा

केवलस्थले ॥ ४९ ॥ अष्टाक्षरेण सम्पूज्य प्रथमं देवतां पराम् । मध्ये सव्ये गुरूंश्चैव दक्षिणे सर्वदेवताः ॥ ५० ॥ पुनः सव्ये सर्वगुरूनाग्नेयादिषु च क्रमात् । गरुडं व्यासदेवं च दुर्गां चैव सरस्वतीम् ॥ ५१ ॥ धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं चैव कोणगान् । तदन्तः पूर्वदिक्पूर्वमधर्मादींश्च पूजयेत् ॥ ५२ ॥ अपूजिता अधर्मादिदातारस्ते तथाऽभिधाः । निर्ऋतिश्चैव दुर्गा च कामो रुद्रश्च देवताः ॥ ५३ ॥ यमवायुशिवेन्द्राश्च ज्ञेया धर्मादिदेवताः । परमः पुरुषो मध्ये शक्तिराधाररूपिणी ॥ ५४ ॥ कूर्मोऽनन्तश्च पृथिवी क्षीरसागर एव च । श्वेतद्वीपो मण्टपश्च दिव्यरत्नमयो महान् ॥५५॥ पद्ममेतत्त्रयं देवी रमैव बहुरूपिणी । सूर्यसोमहुताशाश्च पद्मे श्रीस्त्रिगुणात्मिका ॥ ५६ ॥ आत्मान्तरात्मपरमज्ञानात्मानश्च मूर्तयः । विमलोत्कर्षणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च ॥ ५७ ॥ प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा चेति शक्तयः । अष्टदिक्षु च मध्ये च स्वरूपाण्येव ता हरेः ॥५८॥ ततोऽनन्तं योगपीठस्वरूपं पूजयेद्धरेः । तत्रावाह्य हरिं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ॥ ५९ ॥ मधुपर्कं पुनश्चाचां स्नानं वासो विभूषणम् । उपवीतासने दत्वा गन्धपुष्पे तथैव च ॥ ६० ॥ लक्ष्मीधरे यजेत्तत्र पार्श्वयोरुभयोर्हरेः । हृदयादींस्तथेन्द्रादिदिक्ष्वस्त्रं कोणकेषु च ॥ ६१ ॥ वासुदेवादिकान्दिक्षु केशवादींस्ततः परम् । मत्स्यकूर्मवराहांश्च नारसिंहं च वामनम् ॥ ६२ ॥ भार्गवं राघवं कृष्णं बुद्धं कल्किनमेव च । अनन्तं विश्वरूपं च तद्बहिः पूजयेत्क्रमात् ॥ ॥ ६३ ॥ अनन्तब्रह्मवाय्वीशान्वीशं चाग्रे प्रपूजयेत् । वारुणीं चैव गायत्रीं भारतीं गिरिजामपि ॥ ६४ ॥ कोणेषु वीन्द्रवामे च सौपर्णीं पूजयेदपि । इन्द्रादीञ्छेषविष्वक्सेनान्तान्सभार्यान्सपरिग्रहान् ॥ ६५ ॥ धूपदीपौ ततो दत्वा नैवेद्यं मूलमन्त्रतः । अनेन क्रमयोगेन जुहुयात्संस्कृतेऽनले ॥ ६६ ॥ पुष्पाञ्जलिश्च होमश्च मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ।

सकृत्सकृत्पुष्पमन्यैर्होमस्तस्य चतुर्गुणः ॥ ६७ ॥ विसर्जयित्वा नैवेद्यं मूलेन त्रिः समर्च्य च । धूपदीपौ पुनर्दत्वा पुनर्मूलेन पूर्ववत् ॥६८॥ अर्चयित्वा हरिं ध्यात्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् । पुनर्ध्यायेद्धरिं सर्वदेवदेवेश्वरं प्रभुम् ॥ ६९ ॥ जपध्यानहुतार्चादीनेवं यः कुरुते सदा । धर्मार्थकाममोक्षाणां भाजनं स्यात्स एव हि ॥ ७० ॥ सर्वोत्तमं हरिं ज्ञात्वा य एवं भक्तिपूर्वकम् । जपध्यानादिभिर्नित्यं पूजयेन्नास्य दुर्लभम् ॥ ७१ ॥ भक्तिं कृत्वान्यदेवेषु ब्रह्मरुद्रादिकेष्वपि । सर्वोत्कर्षमविज्ञाय विष्णोर्याति तमो ध्रुवम् ॥ ७२ ॥ न यज्ञा न च तीर्थानि नोपवासव्रतानि च । दैवतानि च सर्वाणि त्रातुं तं शक्नुयुः क्वचित् ॥ ७३ ॥ हरिर्हि सर्वदेवानां परमः पूर्णशक्तिमान् । स्वतन्त्रोऽन्ये तद्वशा हि सर्वेऽतः स जगद्गुरुः ॥ ७४ ॥ ब्रह्मादयश्च तद्भक्त्या भागिनो भोगमोक्षयोः । तस्माज्ज्ञेयश्च पूज्यश्च वन्द्यो ध्येयः सदा हरिः ॥ ७५ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिः ॐ ॥ यस्य कस्यापि मन्त्रस्य न्यासः पञ्चाशदक्षरैः । वीर्यदः केऽभितो वक्त्रमक्षिकर्णेषु नासयोः ॥ १ ॥ गण्डयोरोष्ठयोर्दन्तपङ्क्त्योर्मूर्ध्नि च वाचि च । दोःपत्सन्धिषु साग्रेषु पार्श्वयोः पृष्ठगुह्ययोः ॥ २ ॥ तुन्दे च हृदि धातूनां सप्तके प्राणजीवयोः । सक्षकारान् न्यसेद्वर्णान्नृसिंहः क्षस्य देवता ॥ ३ ॥ जपे न्यासे च विहितः क्षोऽक्षराणां सदान्ततः । प्राणायामो रेचयित्वा पूरयित्वा च कुम्भके ॥ ४ ॥ तारैस्त्रिर्द्वादशावृत्तैर्ह्येकद्वादशकेन वा । तत्तन्मन्त्रेण वा कार्यो गायत्र्या दशतारकैः ॥ ५ ॥ आदावेव जपे कुर्याच्छोषणं दहनं प्लुतिम् । वाय्वग्निवारुणैर्बीजैर्ध्यात्वा तन्मण्डले हरिम् ॥ ६ ॥ एकपञ्चाशद्वर्णानां चतुर्विंशतिमूर्तयः । आत्माद्या वासुदेवाद्या विश्वाद्या मत्स्यकच्छपौ ॥ ७ ॥ कोलो नृसिंहः सबटुर्जामदग्न्यरघूद्वहौ ।

वासिष्ठयादवौ कृष्णावात्रेयो बुद्धकल्किनौ ॥ ८ ॥ शिंशुमारश्चेति शतं कलाः कलशनामकाः । एताभिः सहितां मूलमूर्तिं कुम्भोदके सुधीः ॥९॥ पूर्वोक्तविधिनाऽभ्यर्च्य प्रतिमां शिष्यमेव वा । स्नापयेत्पूर्वमर्चायां जपोऽन्यूनः सहस्रतः ॥ १० ॥ मूलमन्त्रस्य चाङ्गानां न्यासः स्नानादनन्तरम् । प्रतिमायां सन्निधिकृच्छिष्ये माहात्म्यकृद्भवेत् ॥ ११ ॥ कलशः कीर्तिमायुष्यं प्रज्ञां मेधां श्रियं बलम् । योग्यतां पापहानिं च पुण्यवृद्धिं च साधयेत् ॥ १२ ॥ उपसर्गेषु जातेषु दैवभूतात्महेतुषु । आयुषे वाथ शान्त्यै वा श्रिये वा पुण्यवृद्धये ॥ १३ ॥ योग्यतायै मन्त्रसिद्ध्यै विष्णोः प्रीत्यर्थमेव वा । जुहुयात्सहस्रमयुतं लक्षं कोटिमथापि वा ॥ १४ ॥ पूर्ववत्संस्कृते वह्नौ ध्यात्वा देवं जनार्दनम् । कृत्वा त्रिमेखलं कुण्डं चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ तावत्खातं चतुष्कोणमुच्छ्रितं द्वादशैव वा । द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ॥ १६ ॥ विस्तारो मेखलानां स्यादन्त्या वा चतुरङ्गुला । चतुर्विंशाङ्गुला वा तद्विस्तारो द्वादशैव वा ॥ १७ ॥ अश्वत्थपत्राकृतिः स्यान्मूलतो द्वादशाङ्गुला । योनिः खाते च विनता प्रविष्टा द्व्यङ्गुलं तथा ॥ १८ ॥ तदात्मनि हरिं ध्यात्वा कुण्डे देवीं श्रियं तथा। विष्णुवीर्यात्मकं वह्निं निक्षिपेत्प्रणवेन तु ॥ १९ ॥ कुर्यात्क्रियाः षोडश च व्याहृतीभिः पृथक्पृथक् । वह्नेस्तद्गहरेः प्रीतिं कुर्वन्द्रव्यैर्यजेत्ततः ॥ २० ॥ आज्येन वा पायसेन समिद्भिः क्षीरिणामथ। तिलैर्वा तण्डुलैर्वापि मधुरैस्त्रिभिरेव वा ॥२१॥ ब्रह्मवृक्षसमिद्भिर्वा समिद्भिर्वाऽमृतोद्भवैः । अमृतासमिधो ज्ञेयाः सर्वत्र चतुरङ्गुलाः ॥ २२ ॥ एवमेव च दीक्षायामाज्येनैवाहुतिक्रिया । पूजा च कार्या विधिवत्पूर्वं सर्वहुतेष्वपि ॥ २३ ॥ गुरवे दक्षिणां दद्याल्लक्षे लक्षे शतं सुधीः । आत्मनैव कृते होमे शक्तितो गुरुदक्षिणा(म्) ॥२४॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हरिः ॐ ॥ प्रतिष्ठां कारयन् विष्णोः कुर्यात्सुप्रतिमां बुधः । लोहैर्वा शिलया दार्वा मृदा वापि यथाक्रमम् ॥ १ ॥ षण्णवन्त्यङ्गुलां योग आसीनामथवा स्थिताम् । शयानां वा मुमुक्षूणां व्याचक्षाणां निजां स्थितिम् ॥ २ ॥ मुखादूर्ध्वं द्व्यङ्गुलोच्चां नवाङ्गुललसन्मुखाम् । सुवृत्तत्र्यङ्गुलग्रीवामास्तनाच्च षडङ्गुलाम् ॥ ३ ॥ पश्चादशाङ्गुलां नाभेरा सार्धदशकाङ्गुलाम् । वृषणादा मूलतश्च सार्धद्व्यङ्गुलमायताम् ॥ ४ ॥ तावदा गुदतो दीर्घां चैत्यादष्टादशाङ्गुलाम् । तथा द्व्यङ्गुलचैत्यां च द्वाविंशज्जङ्घया युताम् ॥ ५ ॥ आरभ्य गुल्फमध्यं च सहार्धचतुरङ्गुलाम् । षडङ्गुलोच्चप्रपदां सार्धत्र्य(द्व्य)ङ्गुलमेव च ॥६॥ प्रपदोच्चयुतामन्ते द्व्यङ्गुलप्रपदोच्छ्रयाम् । त्र्यङ्गुलद्व्यङ्गुलामर्धहीनमध्याङ्गुलामपि ॥ ७ ॥ त्रिपदाङ्गुलहीनान्यां ततस्तादृशतत्पराम् । पादोनोच्चाङ्गुष्ठनखां तदर्धतदनन्तराम् ॥ ८ ॥ क्रमशः पादहीनान्यां रक्तपादनखां शुभाम् । विस्तारः प्रपदस्यापि षडङ्गुल उदाहृतः ॥ ९ ॥ अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु चतुरङ्गुल ईरितः । त्र्यङ्गुलस्तु तदन्यस्य व्रीह्यर्धोनाः क्रमात्पराः ॥ १० ॥ दशाङ्गुलं जङ्घमूलं मध्यं च त्र्यङ्गुलाधिकम् । सप्तादशाङ्गुलं तूर्ध्वं जानुरष्टादशाङ्गुलम् ॥ ११ ॥ ऊर्वन्तोऽपि तथा ज्ञेयो मध्यं द्विद्वादशाङ्गुलः । चतुरङ्गुलाधिकं मूलं गुह्यं सार्धचतुष्टयम् ॥ १२ ॥ सार्धत्रयं परीणाहाद्वृषणं चतुरङ्गुलम् । सप्ताङ्गुलं परीणाहाद्वृत्तं प्रोक्तं समस्तशः ॥१३॥ अष्टत्रिंशाङ्गुलः कट्याः परीणाह उदाहृतः । सुवृत्तत्वं तथा श्रोण्योः पीनत्वं च समस्तशः ॥ १४ ॥ विस्तारश्च तथा कट्याः सुप्रतिष्ठितता पदोः । कट्याश्चैवाङ्गुलाधिक्यं नाभेरध उदाहृतः ॥ १५ ॥ नाभिः सार्धाङ्गुलश्चैव गम्भीरोर्धाङ्गुलोन्नतः । वृत्तः प्रदक्षिणश्चैव द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥ १६ ॥ मध्यं स्तने परीणाहः षडङ्गुलमतोऽधिकः । एकोनविंशाङ्गुलं तदुरोविस्तारलक्षणम् ॥ १७ ॥ पादोनमङ्गुलं चैव भुजाभ्यां सह सार्धकम् ।

अंसयोर्विस्तृतिश्चैव पृथगष्टाङ्गुला मता ॥ १८ ॥ सप्ताङ्गुलोच्छ्रयः कक्षादुपरि स्कन्धयोर्मतः । अष्टत्रिंशाङ्गुलं चैव हस्तयोर्मानमुच्यते ॥ ॥ १९ ॥ अष्टादशाङ्गुलो बाह्वोः परीणाह उदाहृतः । क्रमादूनं तदन्ते तु सार्धाष्टाङ्गुलमीरितम् ॥ २० ॥ साङ्गुलस्तु तलः सार्धनवाङ्गुल उदाहृतः । समं तदुभयं ज्ञेयं तथैव तलविस्तृतिः ॥ २१ ॥ अर्धाङ्गुलोन्नता मध्या द्वयोः सार्धाङ्गुलोन्नता । कनिष्ठिकायास्तस्यास्तु व्रीहिमात्राधिकः परः ॥ २२ ॥ सार्धत्रयपरीणाहौ मध्यज्येष्ठावुदाहृतौ । अन्यौ व्रीहितदर्धोनावन्या सार्धद्वयाङ्गुला ॥ २३ ॥ पादोनान्तपरीणाहाः सर्वा ज्येष्ठां विना स्मृताः । वक्षोविस्तारसदृशः परीणाहो गलस्य च ॥ २४ ॥ ललाटकुक्षिकण्ठास्तु दीर्घरेखात्रयान्विताः । वृत्तो गलो बाहवश्च स्तनावङ्गुलयस्तथा ॥ २५ ॥ रक्तास्तलनखाश्चैव नेत्रान्तोऽधर एव च । उत्तरोष्ठश्च जिह्वा च नखौ पादोनकाङ्गुलौ ॥ २६ ॥ अर्धाङ्गुलौ तथा मध्यावन्येऽष्टांशक्रमोनकाः । नासिकाया अधस्ताच्च नासिका च रराटिका ॥ २७ ॥ समा मानेन नासाया उच्चत्वेनैव मापने । अर्धाङ्गुलाधिकं सर्वमुखस्य तु भविष्यति ॥ ॥ २८ ॥ चतुरङ्गुलं तथैवास्यं सार्धव्रीह्यधरं स्मृतम् । उत्तरं व्रीहिमात्रं तु तदूर्ध्वं चाधरोपमम् ॥ २९ ॥ सार्धाङ्गुलमथ प्रोक्तमधरादध एव च । आस्य पार्श्वद्वयं प्रोक्तमाकर्णात्तु षडङ्गुलम् ॥ ३० ॥ सप्ताङ्गुलं नासिकायाः पार्श्वमाकर्णतः स्मृतम् । सपादाङ्गुलमुच्चा च नासिका परिकीर्तिता ॥ ३१ ॥ अर्धाङ्गुले पुटे तस्या मध्यं च समुदाहृतम् । नासिका व्रीहिविस्तारा चक्षुषी चाङ्गुलित्रये ॥ ३२ ॥ अङ्गुलं चैव विस्तीर्णे फुल्लेऽर्धं च तदन्यथा । चतुरङ्गुलौ भ्रुवौ चैव तथार्धाङ्गुलविस्तृतौ ॥ ३३ ॥ असंहतौ च निबिडौ तथा पक्ष्म सुनीलकम् । कर्णौ च त्र्यङ्गुलौ सार्धद्वयविस्तारसंयुतौ ॥ ३४ ॥ सकुण्डलं तावदेव विवरं सम्प्रकीर्तितम् । तथा त्र्यङ्गुलविस्तारं लताभ्यां-

सह कथ्यते ॥ ३५ ॥ कर्णपूरयुतौ कर्णावुत्पलाभ्यां च संयुतौ । नीलालकसहस्रेण युक्तं तन्मुखपङ्कजम् ॥ ३६ ॥ ललाटं सुविशालं च तथा सार्धनवाङ्गुलम् । विस्तारो मूर्ध्नि वृत्तं च शिरश्छत्राकृति स्मृतम् ॥ ३७ ॥ दीर्घाश्च कुञ्चिताग्राश्च नीलाः केशा हरेर्मताः । मुखमानेन चैवोच्चं किरीटं केशवस्य हि ॥ ३८ ॥ कुण्डले मकराकारे वक्षश्चैव सकौस्तुभम् । सश्रीवत्सं दक्षिणतः पीनं तुङ्गमुदाहृतम् ॥ ॥ ३९ ॥ हारग्रैवेयसहितमुपवीतयुतं तथा । बाहवश्च सकेयूरकङ्कणाङ्गदमुद्रिकाः ॥ ४० ॥ समध्यबन्धं मध्यं च नितम्बे पीतमम्बरम् । काञ्चीगुणश्च पदयोर्नूपुरे चातिसुस्वने ॥ ४१ ॥ अङ्गुलीयानि च पदोः कृतिभिः साधु कारयेत् । सोत्तरीयं च चक्राद्यैरायुधैश्च समन्वितम् ॥ ४२ ॥ अनुन्नतैरविरलैर्दन्तैर्युक्तं च सुस्मितम् । समदृष्टियुतं कार्यं श्लक्ष्णं चैव मनोहरम् ॥ ४३ ॥

प्रतिमार्थं व्रजन्पश्चाद्ध्वनिभिर्मङ्गलैर्युतः । गत्वा शुचिस्थलं चैव शिलां तत्र परीक्षयेत् ॥ ४४ ॥ ध्वनिभेदेन विज्ञाय शिलां गर्भवतीं त्यजेत् । मूलमन्त्रं जपन्विष्णुं ध्यायंस्तिष्ठेदुपोषितः ॥ ॥ ४५ ॥ वार्क्षी चेद्यज्ञवृक्षस्य सारेणैव तु कारयेत् । बलिदानं च सङ्क्षेपविधानेनैव कथ्यते ॥ ४६ ॥ अस्य सङ्क्षेपशास्त्रत्वान्न विस्तरविरोधिता । दत्त्वोपहारं हरये तद्भूतेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ४७ ॥ प्राच्येभ्यो विष्णुभूतेभ्य इत्याद्यखिलदिक्षु च । आदाय विष्णुभूतेभ्यो लोकपेभ्यस्तथा हरेः ॥ ४८ ॥ अनुज्ञामुद्धरेद्वृक्षं शिलां च प्रतिमाकृते । प्रतिमां पिण्डिकां पीठं शिलाभिस्तु त्रिजातिभिः ॥ ४९ ॥ स्वरस्थूलत्वभेदेन पुंस्त्र्याद्या जातितः शिलाः । पुंशिला प्रतिमार्थं तु स्त्रीशिला पीठकॢप्तये ॥ ५० ॥ वेदमङ्गलघोषेण वाद्यैश्च प्रतिमां हरेत् । प्रागुदक्प्रवणे देशे कुर्याद्देवालयं सुधीः ॥५१॥ रामावृते दक्षिणतः पश्चाद्विर्यग्र एव वा । मध्ये वा ग्रामपुरयोर्विशाले

सुशुचौ तथा ॥ ५२ ॥ ऐशानीं दिशमेकां तु विनोदकविवर्जिते । जलाशयस्य मध्ये वा शिलावृक्षादिवर्जिते ॥ ५३ ॥ श्मशानादिकदेशानां विदूरे सुमनोहरे । किष्कुद्वादशतोऽनूनं कुर्याद्देवालयस्थलम् ॥ ५४ ॥ द्विगुणं चतुर्गुणं वापि शतकिष्कुप्रमाणकम् । कृत्वा भूशोधनं सम्यक्सार्धपुंमानतस्त्वधः ॥ ५५ ॥ केशाङ्गारास्थिवल्मीकलोष्ठाश्मादिविवर्जिते । हरिं तत्रापि सम्पूज्य बलिं दत्वापि पूर्ववत् ॥ ॥ ५६ ॥ मृद्दारुशैलैर्लोहैर्वा कुर्याद्देवालयं दृढम् । दी(र्घास्तु क)र्घस्थकलमास्तिस्रस्तिर्यगष्टयवोदराः ॥ ५७ ॥ अङ्गुल्या मध्यरेखायाः समा लक्षणतः स्मृताः । स्वाङ्गुल्या मध्यरेखा तु प्रतिमादिषु लक्षणम् ॥ ५८ ॥ ह्रस्वमध्योच्चभेदेन तत्तन्मानं समस्तशः । प्रादेशहस्तपुरुषमानं सामान्यलक्षणम् ॥ ५९ ॥ प्रतिमाध्यर्धकं द्वारमूर्ध्वमर्धं च विस्तृतिः । प्रतिमार्धप्रमाणेन पीठस्योच्चत्वमिष्यते ॥ ६० ॥ उन्नतिः पिण्डिकायास्तु चतुरङ्गुलमानतः । त्र्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलं वापि गृहान्तः प्रतिमासमम् ॥ ६१ ॥ उच्चं पर्यक्च क्रमश उच्चत्वं मध्यतः स्मृतम् । तावदुच्चं बहिश्चैव यद्येकं शिखरं भवेत् ॥ ६२ ॥ अर्धोच्चमथवापि स्यादधस्तात्प्रतिमोन्नतम् । ततो द्विगुणमानं वा सार्धप्रतिममेव वा ॥ ६३ ॥ शिखरान्तरे तु प्रतिमामानं तद्वल उच्यते । तत्त्रिपादं तदर्धं वा तदध्यर्धमथापि वा ॥ ६४ ॥ वर्तुलं पद्मसदृशं हस्तिपृष्ठसमं तथा । चतुरस्रं चाष्टकोणं विमानं परिकीर्तितम् ॥६५॥ प्रतिमाया दशगुणं विंशद्गुणमथापि वा । वर्तुलं शिखरं त्वेकं किरीटाकृतिमद्भवेत् ॥ ६६ ॥ सभयाऽपि समेतं वा पृथक्सभमथापि वा । द्विसभं त्रिसभं वापि सगोपुरमथापि वा ॥ ६७ ॥ प्राकारवृत्तयुक्तं वा सप्तप्राकारमेव वा । समवृत्तं किष्कुमात्रं बहिर्वा चतुरश्रकम् ॥६८॥ ततः परं किष्कुमात्रं सभाया अन्तरं यदि । ततस्तावत्तृतीयायाः सार्धमेव ह्युदाहृतम् ॥ ६९ ॥ किष्कुत्रयं च शक्रादेः स्थानं तद्वृत्ततः

स्मृतम् । ततस्तु मण्टपं कुर्यात्प्रतिष्ठायाः सुलक्षणम् ॥ ७० ॥ पूजयेद्वास्तुपुरुषस्योपरिष्टांस्तु सर्वदा । देवान्ब्रह्मादिकान्वास्तुर्वराहस्य हरेः सुतः ॥ ७१ ॥ पातितो दैवतैर्भूमौ चतुरश्राकृतिः स्थितः । कृत्वाष्टकाष्ठकोष्ठानि मध्ये ब्रह्मा च तुष्टये ॥ ७२ ॥ पूज्यो द्वये द्वये शक्रो यमो वरुण एव च । सोमश्च पूज्यः कोणेषु वह्नयाद्याः कोणदेवताः ॥ ॥ ७३ ॥ पुनस्त्रयस्त्रये कामं धातारं सविधातृकम् । स्कन्दं च पूजयेत्कोणे सूर्यं चैव विनायकम् ॥ ७४ ॥ कालं कुबेरं च बहिः प्रत्येकं दिक्षु पूजयेत् । हारं हरिं गभीरं च गाहनं गेहनं गुहम् ॥ ७५ ॥ भातमङ्गारकं चैव पूर्वस्यां दिशि पूजयेत् । दारुणं विदरिं दूतं प्रद्योतं द्योतनं दरिम् ॥ ७६ ॥ मृत्युं शनैश्चरं चैव दक्षिणस्यां प्रपूजयेत् । पुष्करं क्षरणं क्षारं विक्षणं क्षोभणं क्षरम् ॥ ७७ ॥ चार्वङ्गं भार्गवं चैव पश्चिमायां प्रपूजयेत् । चारं विचारं प्रचरं सञ्चारं चरणं चरम् ॥ ७८ ॥ बृहस्पतिं बुधं चैवाप्युत्तरस्यां प्रपूजयेत् । एवमेव विमानस्य कृतेः प्रागपि पूजयेत् ॥ ७९ ॥ सप्तपर्णमयं साधु कारयेन्मण्टपं ततः । सप्तहस्तं द्विपड्ढस्तमथवा द्विगुणं ततः ॥ ८० ॥ चतुर्गुणं वा सम्यक्च चतुरश्रं सहाजिरम् । अन्यं च मण्टपं दीर्घं पञ्चहस्तं तु कारयेत् ॥ ८१ ॥ त्रिचतुष्कोष्ठकं तत्र मध्ये प्रागायतं शुभम् । कारयेन्मण्डलं साधु हस्तमात्रं तु (सु)विस्तृतम् ॥ ८२ ॥ तत्र द्वादशपात्राणि स्थापयेत्पालिकादिकम् । पालिकास्तु चतुर्विंशत्यङ्गुलोच्छ्रयसंयुताः ॥ ८३ ॥ अष्टादशाङ्गुलाश्चैव तथा पञ्चमुखा इति (अपि) । द्वादशाङ्गुलकाश्चैव शरावाः पश्चिमानुगाः ॥ ८४ ॥

तत्र विष्णुं चतुर्मूर्तिं पूजयेद्भक्तितस्त्रिशः । सप्तधान्यानि तेष्वेव पूरयेदङ्कुरार्थतः ॥८५॥ तत्र नित्यं बलिं दद्याद्विष्णवे दशरात्रकम् । ब्रह्मशंकरगीर्वाणपितृगन्धर्वयक्षकैः ॥ ८६ ॥ भूतैश्च पायसेनैव तथा पद्माक्षतेन वा । अन्नापूपेन पुष्पान्नैरन्नलाजाक्षतैरपि ॥८७॥ सक्तुमिश्र

क्रमेणैव देवांतान् पायसेन वा। तदैव प्रतिमायाश्च कारयेदधिवासनम् ॥ ८८ ॥ पञ्चगव्ये सप्तरात्रं क्षिप्त्वा पुरुषसूक्ततः। वेदांश्च चतुरः सम्यक्पारयेयुर्द्विजोत्तमाः ॥ ८९ ॥ प्राच्यादिद्वारगौ द्वौ द्वावेकैकं तु दशावराः। यथालब्धं यथावित्तमथवा विष्णुतत्पराः ॥ ॥ ९० ॥ त्रयोदशात्रकुण्डानि परितः कारयेद्बुधः। उक्तलक्षणयुक्तानि प्रधानं त्वग्निकोणके ॥ ९१ ॥ साक्षात्तु कोणगाद्धस्तमात्रमन्तरतः सुधीः। आज्याहुतिं तेषु कुर्यात्प्रत्येकं लक्षसङ्ख्यकम् ॥९२॥ प्रत्येकमयुतं वापि प्रधाने लक्षसङ्ख्यकम्। अर्धं तदर्धमथवा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ ९३ ॥ पञ्चविंशतितत्वार्थे प्रधाने जुहुयात्पुनः। प्रत्येकं तु सहस्रं वा प्रत्येकं शतमेव वा ॥ ९४ ॥ शतं पुरुषसूक्तेन गायत्र्या च सहस्रकम्। कृत्वा जलाधिवासं च पूर्वं वा पञ्चगव्यतः ॥ ९५ ॥ चक्राब्जं भद्रकं वापि मण्टपे मण्डलं शुभम्। पद्मं वृत्तत्रयं चक्रं राशयो वीथिका लताः ॥ ९६ ॥ शोभोपशोभिकाश्चापि चक्राब्जस्य तु लक्षणम्। चतुरश्रं विना चक्रं विशेषो भद्रके स्मृतः ॥ ९७ ॥ सहस्रमर्धं पादं वा कलशांस्तत्र पूजयेत्। शतं तदर्धं पादं वा वित्ताभावे निगद्यते ॥ ९८ ॥ क्काथेन क्षीरवृक्षाणां तथा पञ्चामृतैरपि। पञ्चगव्येन शुद्धेन जलेन च पृथक्पृथक् ॥ ९९ ॥ पूरयेत्कलशान्मध्यं शुद्धोदेनैव पूरयेत्। ब्राह्मस्यैव चतुर्दिक्षु गन्धोदानां चतुष्टयम् ॥१००॥ चतुर्दले सिते पद्मचतुष्के मण्डले स्थिते। पूर्वादिक्रमयोगेन रसक्काथशुभोदकान् ॥ १०१ ॥ गन्धांश्च स्थापयेत्पञ्चगव्यं शुद्धान्तरे न्यसेत्। पृथक् चतुर्दलं पद्मं रक्तं कृत्वाल्पकं सुधीः ॥ १०२ ॥ पञ्चाशच्चे तु गन्धोदं सर्वमध्ये निधापयेत्। ब्राह्मस्य पुरतस्त्वेकं शार्वं संस्थापयेद्बृहत् ॥ १०३ ॥ अष्टदिक्ष्वष्टपद्मेषु पञ्चकं पञ्चकं न्यसेत्। अनेन क्रमयोगेन कलशा अखिला अपि ॥ १०४ ॥ तत्तद्द्रव्यमयास्तत्र तत्र स्थाप्यास्तु बाह्यतः। तदैवाङ्कुरपात्राणि परितस्तत्र विन्यसेत् ॥१०५॥

कुशोदकं च कार्पूरं कौङ्कुमं चान्दनं तथा। तुहिनोदं (हैरबेर) हरिद्रोदमौशीरं कौष्टसार्षपम् ॥ १०६ ॥ नदीसङ्गमजं चैव ताटाकं कौप्यमेव च। निर्झरोदमिति प्रोक्ता विशेषकलशा इमे ॥ १०७ ॥ शुद्धौदद्वयमप्येतन्महातीर्थसमुद्भवम्। चतुर्विंशतिमूर्तीनां वर्णमूर्तीस्तथाऽपराः ॥ १०८ ॥ आवाहयेच्छतत्वे तु क्रमव्युत्क्रमतस्तु ताः। वर्णमूर्तीः पुनश्चैव द्विचतुर्वारमेव वा ॥ १०९ ॥ सहस्रकलशादित्वे जपेन्मन्त्रांश्च शक्तितः। ततस्तु पञ्चघोषैश्च वेदघोषैस्तथाऽऽदरात् ॥ ॥ ११० ॥ आनीय प्रतिमां स्नानं कारयेत्प्रणवेन तु। मन्त्रैः पुरुषसूक्तान्तैर्विश्वतश्चक्षुषा तथा ॥ १११ ॥ पुनश्चाष्टाक्षरेणैव प्रणवेनैव भक्तितः। स्नापयित्वा गन्धजलैर्गन्धपुष्पादिभिः पुनः ॥ ११२ ॥ अलङ्कृत्य स्थापयेत्तु प्रतिमां प्रणवेन तु। जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तत्तन्मूर्तिमनुं तथा ॥ ११३ ॥ अष्टोत्तरशतं मन्त्री ध्यायेत्तेजोमयीं पुनः। प्रतिमां प्रतिमांतस्थां तन्मध्ये परमं वपुः ॥ ११४ ॥ चिदानन्दरसं सर्वगुणसम्पूर्णमुत्तमम्। पञ्चविंशतितत्त्वानां देवतास्तदनन्तरम् ॥ ११५ ॥ स्थापयेत्प्रतिमामध्ये परितः केशवस्य तु। तत्रात्वाहार्षसूक्तं च घर्मसूक्तं च वैष्णवम् ॥ ११६ ॥ सूक्तं च विश्वकर्मीयं पौरुषं सूक्तमेव च। जप्त्वा चैव निजं मन्त्रं पुनरष्टाक्षरं सुधीः ॥ ११७ ॥ प्रणवं च जपेद्विष्णुं ध्यायन्नुत्तमरूपिणम्। ततस्तु कलशैर्बाह्यक्रमेणैव जनार्दनम् ॥ ॥ ११८ ॥ स्नापयेदुक्तमन्त्रैस्तु मध्यमं प्रणवेन तु। अष्टार्णेन निजेनापि तथा पुरुषसूक्ततः ॥ ११९ ॥ आवाहनं च स्नपनं पञ्चगव्येन मध्यवत्। पूर्वाद्युत्तरपर्यन्तः कलशक्रम उच्यते ॥१२०॥ जप्त्वा पुनश्च तन्मन्त्रान्पूजयेच्च विधानतः। द्वारलोकपतिभ्यश्च बलिं दत्वा यथाक्रमम् ॥ १२१ ॥ वस्त्ररत्नहिरण्याद्यैरलङ्कृत्य विभूतितः। गुरवे दक्षिणां दद्यात्कोटिं लक्षं सहस्रकम् ॥ १२२ ॥ शतमर्धं तदर्धं वा निःस्वो भक्त्या क्षमापयेत्। तदर्धमृत्विजां चैव तदर्धं पारणा-

कृताम् ॥ १२३ ॥ आ श्वभ्य आ श्वपाकेभ्यो दद्यादन्नं समस्तशः । पुरस्तात्परतश्चैव सप्तरात्रं निरन्तरम् ॥ १२४ ॥ सुवर्णवस्त्ररत्नाद्यैरागताभ्यागतानपि । पूजयेच्छक्तितो भक्त्या प्रीयतां भगवानिति ॥ ॥ १२५ ॥ गीतनृत्तैश्च वाद्यैश्च पुराणैरितिहासकैः । सूक्तैर्मङ्गलघोषैश्च वैदिकैर्दिनसप्तकम् ॥ १२६ ॥ नयेत्ततो महाराजविभूत्याऽवभृथं सुधीः । कारयेद्देवदेवस्य स्वाध्यायैर्गीतनृत्तकैः ॥ १२७ ॥ महानदीसङ्गमे तु तीर्थे चातिप्रशस्तके । स्नापयेत्पूर्ववन्मन्त्रैः पुंसूक्तान्तैः स्मरन्हरिम् ॥ १२८ ॥ ततः पूर्ववदागत्य प्रवेश्य पुरुषोत्तमम् । पूजयित्वा विधानेन दत्वा दानानि शक्तितः ॥१२९॥ गुरुं च भक्त्या सम्पूज्य स्वीकुर्यादाशिषस्ततः । शतप्रस्थादनूनं तु नैवेद्यं पायसोत्तरम् ॥ १३० ॥ दिनेष्वेतेषु दातव्यं सघृतं ससितादिकम् । पश्चादपि यथाशक्ति पूजा कार्या हरेः सदा ॥ १३१ ॥

जीर्णालयोद्धृतौ चैव तत्त्वमन्त्रान्स्वकं तथा । प्रातिलोम्येन जप्त्वैव मूर्तौ सङ्कोचयेद्धरिम् ॥१३२॥ उक्तेनैव विधानेन तदर्धैर्विभवैः सुधीः । पादमात्रैरपि हरिं स्नापयित्वा यथोदितम् ॥ १३३ ॥ एतेनैव विधानेन कृत्वा देवालयं पुनः । स्थापयेत्पुण्डरीकाक्षं द्विगुणेन प्रवाहणात् ॥ १३४ ॥ विभवेनानुलोम्ये(मे)न जपन्मन्त्रान्पुनस्तथा । आराधयेज्जगन्नाथं ध्यायन्भक्त्या यथोदितम् ॥ १३५ ॥ यात्रापि पूर्ववत्तत्राप्युत्सवेषु च सर्वशः । कलशोक्तविधानेन पूजा बलिहृतिस्तथा ॥ १३६ ॥ उत्सवेषु सदा कार्या कलशश्चोत्सवादनु । यात्रास्नानं च कर्तव्यं सम्यगुक्तविधानतः ॥ १३७ ॥

चोरचाण्डालपतितश्वोदक्यादिप्रवेशने । शवाद्युपहतौ चैव पूजाविच्छेदने तथा ॥१३८॥ स्नापनोक्तेन मार्गेण प्रायश्चित्तकृतिः स्मृता । सर्वत्र विष्णुगायत्र्या होमः स्यादयुतावरः ॥१३९॥ नावाव्याद्यभि-

धानानि विद्महे धीमहे तथा । प्रचोदयात्तृतीयाधस्तन्नो गायत्रिनामिका ॥ ॥ १४० ॥

दुर्गाशिवस्कन्दसूर्यविनायकमुखानपि । स्थापयेदुक्तमार्गेण तत्तन्मन्त्रैः स्मरन्हरिम् ॥ १४१ ॥ गोलकद्वितयं विष्णोस्त्रितयं वा प्रकीर्तितम् । अन्यदेवप्रतिष्ठासु तदन्तश्चिन्तयेद्धरिम् ॥ १४२ ॥ विष्णुस्मृतिविहीना तु पूजा स्यादासुरी सदा । गृह्णन्ति देवता नैतां ततः स्याद्देशविप्लवः ॥ १४३ ॥ व्याधिचोरादिभिस्तस्मादन्तर्ध्येयो हरिः सदा । विष्णुभक्तिविहीनस्य गतिः स्यान्न शुभा क्वचित् ॥१४४॥ भक्तस्याप्यन्यदेवेषु तस्माद्ध्येयो हरिः सदा । संस्मृतो भगवान्विष्णुः सर्वमङ्गलमङ्गलः ॥ १४५ ॥ समस्ताभीष्टदार्यात् स्यात्तेन ध्येयोऽखिलैर्जनैः ।

पुरुषोऽव्यक्तं च महानहङ्कारो मनस्तथा ॥ १४६ ॥ दशेन्द्रियाणि शब्दाद्या भूतेताः पञ्चविंशतिः । तत्त्वाख्या कालमाये च नियतिर्मतिरेव च ॥ १४७ ॥ विद्या कला प्रवृत्तिश्च द्वात्रिंशत्तत्त्वसङ्ग्रहः । स्फूर्तिः संवित्प्रतिष्ठा च शक्तिरित्यपराणि तु ॥१४८॥ महालक्ष्मीस्वरूपाणि ह्येकादश विदो विदुः । विष्णोरपि स्वरूपाणि तन्नाम्नैकादशैव तु ॥ १४९ ॥ प्रधानोपमवर्णानि द्विभुजान्यप्यशेषतः । कृताञ्जलिपुटान्येव प्रधानं तं हरिं प्रति ॥ १५० ॥ सर्वाण्येतानि तत्त्वानि ब्रह्मा तु पुरुषः स्मृतः । महांश्चाव्यक्तनाम्नी तु ब्रह्माणी सम्प्रकीर्तिता ॥ १५१ ॥ एवं वायुरपि ज्ञेयो भारती चैव तत्रयम् । रुद्रोऽहङ्कार उद्दिष्टः स्कन्देन्द्रौ मन उच्यते ॥ १५२ ॥ अहङ्कारः शेषवीन्द्रावपि विद्वद्भिरीरितौ । दिग्वायुसूनुसूर्याश्च वरुणश्चाश्विनावपि ॥ १५३ ॥ वह्निदक्षाविन्द्रसूनुर्मित्रश्चैव मनुस्तथा । इन्द्रियाख्याः शब्दनामा बृहस्पतिरुदाहृतः ॥ १५४ ॥ अन्ये तु सूनवो वायो रुद्रस्यापि प्रकीर्तिताः । एतेषु भगवान्विष्णुः प्रधानतनुरेव तु ॥१५५॥

ध्येयः परात्मनोर्मध्ये तत्त्वनामा(म) तदर्थयोः । जपे न्यासे नमोंऽतश्च स्वाहान्तो होमकर्मणि ॥ १५६ ॥ त्रिचतुष्षट्दशावृत्तिरेतेषां तु हुतादिके । न्यासोऽङ्गुलीपूरुबाहुमध्येषु व्युत्क्रमे स्मृतः ॥ १५७ ॥ क्रमे विपर्ययेणात्र शक्त्यादित्वं प्रकीर्तितम् । ऋषिच्छन्दोदेवताङ्ग-ध्यानानुक्तौ प्रधानवत् ॥ १५८ ॥ ज्ञेया मन्त्राः समस्तास्ते पृथङ्मोक्षादिदायकाः । तन्त्रमार्गास्तु हरिणा ह्यसङ्ख्याः कीर्तिता अपि ॥ १५९ ॥ तेष्वयं सुगमो मार्गः सफलश्चानुतिष्ठताम् । यावतो ह्यननुष्ठाने कर्मपूर्तिर्न विद्यते ॥ १६० ॥ तावत्समस्तं कथितमस्मि-स्तन्त्रे यथाविधि । प्रीयतेऽनेन मार्गेण पूजितो मुक्तिदो भवेत् ॥ ॥ १६१ ॥ कामदश्च स्वभक्तानां भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ १६२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अथ विष्णूदिते तन्त्रसारे मन्त्रगणो हि यः । उदितः सङ्ग्रहेणासावुच्यतेऽखिलसाधकः ॥ १ ॥ याष्टमस्तूयुतोऽन्तेन समेतश्चैव भूभृतः । बीजं नमश्च भगवान् सोद्देश्यो रूपसंयुतः ॥ २ ॥ स एव तादृशो लोकत्रयपालो भुवःपतेः । भावं मे देहि दान्ते तु

मन्त्रोद्धारक्रमः

(छाल्लारीमनुसृत्य)

२, ३. याष्टमः–हकारः, उयुतः–उकारेण युतः, अन्तेन–बिन्दुना समेतः (हुं) नमः–तदनन्तरं नमः शब्दः, भगवान् सोद्देश्यः–भगवते, सः एव–वराहशब्द एव, रूपसंयुतः–रूप शब्देन युक्तः, तादृशः–चतुर्थ्यन्तः (वराहरूपाय) तादृशः लोकत्रयपालः–चतुर्थ्यन्तः भूर्भुवः स्वः पतिरिति शब्दः (भूर्भुवः स्वः पतये) भुवः पतेः भावं–भूपतित्वं, मे देहि–मे देहीति शब्दः, दान्ते–दा कारान्ते, दापय स्वाहया–दापयेति तदनन्तरं स्वाहेति शब्दयुक्तः। तथा च ॥ ॐ हुं नमो भगवते वराह-रूपाय भूर्भुवःस्वःपतये भूपतित्वं मे देहि दादापय स्वाहा ॥ इति मन्त्राकारः ॥ (३३)

दापय स्वाहया युतः ॥ ३ ॥ मनुस्तस्यापरस्तारबीजोद्देशनमोयुतः । नमः सोद्देशभगवान्महाशब्दयुतश्च सः । तादृशः स्वाहया युक्तो वराहस्यापरो मनुः ॥ ४ ॥ श्यामः सुदर्शनदराभयसद्वरेतो भूम्या युतोऽखिलनिजोक्तपरिग्रहैश्च । ध्येयो निजैश्च तनुभिः सकलैरुपेतः कोलो हरिः सकलवाञ्छितसिद्धयेऽजः ॥ ५ ॥ वैष्णवानां मुनिर्ब्रह्मा मन्त्राणां वर्णभेदतः । ज्ञेयं छन्दो देवतैकं तत्तद्रूपो हरिः परः ॥६॥ प्रणवेन स्वनाम्ना च भूधरेण परात्मना । सर्वज्ञसर्वशक्तिभ्यां षडङ्गानि विदो विदुः ॥७॥ ज्ञानैश्वर्यप्रभानन्दतेजःशक्तिभिरेव वा (च) । पूर्णात्ममध्यगैः सर्ववैष्णवाङ्गान्यथो विदुः ॥ ८ ॥

तिष्ठोदादि(:)स्वजायायाः कारणं स्वाहया युतः ॥९॥ श्रीकरोऽ-ष्टाक्षरो मन्त्रो गरुडारूढसंस्मृतिः । द्विर्भीषय त्रासय च प्रमर्दय तथैव च ॥ १० ॥ प्रध्वंसयाथो रक्षेति पश्चाङ्गश्चेदुदाहृतः ।

क्रूरं वीरं बृहद्विष्णुं दीप्यन्तं विश्वतो मुखम् ॥११॥ पुंमृगेन्द्रं भयकरं शुभं मृत्योश्च मारकम् । नमामि स्वयमित्येष द्वात्रिंशार्णो

४. तारः–ॐकारः, बीजं–हुं इति बीजाक्षरं, उद्देशः–चतुर्थी विभक्तियुतो वराह शब्दः (वराहाय), नमः–नमः शब्दः। तथा च ॥ ॥ ॐ हुं वराहाय नमः ॥ इति द्वितीयमन्त्राकारः ॥ (८)

नमः–आदौ नमः शब्दः, तदनन्तरं सोद्देशभगवान्–चतुर्थ्यन्तो भगवच्छब्दः, ततः महाशब्देन युक्तः सः तादृशः – चतुर्थ्यन्तो वराहशब्दः (महावराहाय), ततः स्वाहया–स्वाहा शब्देन युक्तः तृतीयो वराहमन्त्रः ॥ तथाच ॥ नमो भगवते महावराहाय स्वाहा ॥ इति तृतीय-मन्त्राकारः ॥ (१४)

९, १०. उदादिः–उत् इत्याकारक शब्दादिः, तिष्ट–तिष्टेति शब्दः (उत्तिष्ठ), स्वजायायाः कारणं–श्रीकर इति शब्दः ततः स्वाहा शब्देन युक्तः। तथा च ॥ उत्तिष्ठ श्रीकर स्वाहा ॥ इति श्रीकरोऽ-ष्टाक्षरो मन्त्रः ॥ (८)

११, १२. क्रूरं–उग्रमिति पदं, वीरं–तदनन्तरं वीरमिति पदं, ततो बृहद्विष्णुं–महाशब्दोपेत विष्णुं इति पदं, ततः दीप्यन्तं–ज्वलन्तं,

मनुर्हरेः ॥ १२ ॥ द्विर्जयस्योपरि निजं सोद्देशं सर्ववित्तथा । महातेजो बलं वीर्यं तादृशं स्वाहया युतम् ॥ १३ ॥ चतुर्विंशाक्षरो मन्त्रो निखिलेष्टप्रदायकः । विद्महे धीमहे पूर्वं स्वयं चैव महाबलः ॥ ॥ १४ ॥ प्रेरयेत्तन्न इत्येतन्मध्येऽनन्तः प्रकीर्तितः । पादैर्व्यस्तैः समस्तैश्च पदैश्चाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥ पूर्वयोस्तत्र पूर्वं तु सर्वज्ञेन षडङ्गकम् । तृतीयं तु द्विरावृत्तैः पादैरङ्गसमन्वितम् ॥ १६ ॥ ध्यायेन्नृसिंहमुरुवृत्तरवित्रिनेत्रं जानुप्रसक्तकरयुग्ममथापराभ्याम् । चक्रं दरं च दधतं प्रियया समेतं तिग्मांशुकोट्यधिकतेजसमग्र्यशक्तिम् ॥ ॥ १७ ॥ सर्वेष्वपि हि मन्त्रेषु ध्यायनन्तान्तबाहुकः । चेतनान्तस्थमारभ्य सर्वगान्तस्थ(स्व)रूपवान् ॥ १८ ॥ अनन्तरूपो ध्येयोऽत्र स्वगुरूक्तानुसारतः । यथायोग्यं यथाशक्ति तत्तदायुधभूषणः ॥१९॥ शङ्खचक्रगदापद्मखड्गखेटाः सशार्ङ्गकाः । शरो मुसलवज्रौ च हलः

ततः विश्वतोमुखं=सर्वतोमुखमिति पदं, ततः पुं मृगेन्द्रं=नरसिंहमिति पदं, भयङ्करं=भीषणमिति पदं, शुभं=भद्रमिति पदं, मृत्योश्च मारकं=मृत्युमृत्युं इति पदं, ततः नमामि इति, स्वयं=अहमिति पदं। तथा च॥ 'उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखं । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम्' ॥ इति नरसिंहमन्त्रः ॥ (३२)

१३. द्विः जयस्य=जय जय शब्दस्य, अनन्तरं सोद्देशं निजं=नरसिंहाय इति पदं, तदनन्तरं तथा सर्ववित्=सर्वज्ञायेति पदं, ततः तादृशं महातजोबलं वीर्यं=महातेजोबलवीर्याय इति पदं, ततः स्वाहा इति पदं तथा च 'जय जय नरसिंहाय सर्वज्ञाय महातेजोबलवीर्याय स्वाहा' इति अपरो नरसिंहमन्त्रः ॥ (२४)

१४. विद्महे पूर्वं=विद्महे शब्दात् प्राक् स्वयं च=नरसिंहाय इति पदं, धीमहे पूर्वं=धीमहि शब्दात् प्राक्, महाबलः च=महाबलाय इति पदं, तन्नः प्रेरयेत् इत्येतन्मध्ये=तन्नः इत्यनन्तरं प्रचोदयात् इत्यस्मात्पूर्वं, अनन्तः=अनन्त इति पदम्। तथा च 'नरसिंहाय विद्महे महाबलाय धीमहि। तन्नोऽनन्तः प्रचोदयात्' इति नरसिंहगायत्रीमन्त्रः ॥

पाशाङ्कुशौ तथा ॥ २० ॥ शूलं च भिण्डिवालश्च पट्टिशोऽग्निर्वराभये । तर्कमुद्राक्षमाला च पुस्तकं च विदारणम् ॥ २१ ॥ इत्यादीन्यखिलान्येव विष्णोश्चिन्त्यानि बाहुषु ।

वियत्स इति युग्मार्णो विपरीतश्च स स्मृतः॥ २२ ॥ स सर्गहीनो वेतश्च बिन्दुहीनोत्तरस्तथा । त्रय एते महामन्त्राः पुरुषार्थचतुष्टये ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षाः प्रिया विष्णोर्विशेषज्ञानदायकाः । तैरेव तु द्विरावृत्तैरङ्गमेषां प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥ श्वासरूपो जपो नित्यमुभयोर्विद्वदज्ञयोः । एकविंशत्सहस्रात्मा सषट्शतमहर्निशम् ॥ ॥ २५ ॥ अर्पणीयो हरौ नित्यं प्रातर्योगो महानयम् । अशेषदोषदहनस्तत्त्वज्ञानप्रदायकः ॥ २६ ॥ अष्टैश्वर्यप्रदश्चैव कृतादौ समुपासताम् । तारयोगोऽप्येवमेव ब्रह्मादावेव वर्तते ॥ २७ ॥ ध्यायेद्रवीन्दुकरमिन्दुसहस्रलक्षकान्ति प्रियासहितमास्थितमिन्दुबिम्बे । शङ्खारिदोर्द्वयमुदर्कमहेन्दुबिम्बात्संसिच्यमानममृतेन रमाधिनाथम् ॥२८॥

२२. मालारूपो हंसमन्त्रः— वियत्=आकाशबीजं हकारः बिन्दुसहितः, ततः सः=विसर्गसहितः सकारः, अनेन 'हंसः' इति युग्मार्णः=द्व्यक्षरः मन्त्रः। सः=हंसः इति मन्त्रः, विपरीतः=व्युत्क्रमेण उच्चरितः सोहं इत्यपि द्व्यक्षरः, द्वितीयो मन्त्रः सः=सः इति वर्णः सर्गहीनः=विसर्गरहितः तथा अकाररहितश्च कार्यः, तथा च स् इति भवति, वेतः=वा कारेण सहितश्च कार्यः ततश्च 'स्वा' इति भवति, उत्तरः='हं' इति वर्णः, बिन्दुहीनः=अनुस्वार रहितः, आकार सहितश्च, तथा=पूर्ववदेव द्व्यक्षरः 'स्वाहा' इति तृतीयो मन्त्रः। तथा च 'हंसः सोहं स्वाहा' इति मन्त्रत्रयात्मकः मालारूपः षडक्षरः हंसमन्त्रः।

२७. हंसमन्त्रान्तरमाह — तारयोगः = ॐकार सम्बन्धवान्, एवमेव=अयमपि पूर्वमन्त्रवत् चतुर्थो हंसमन्त्रः, एवकारेण पूर्वमन्त्रसम्बद्ध एवायं न पृथक्। तथा च ॐ हंसः सोहं स्वाहा इति सप्ताक्षरः हंसमन्त्रः। एते चत्वारः मालामन्त्रा इत्युक्तं भवति।

अन्त्यस्य रक्तवर्णो वा ध्येयो विष्णुः सनातनः। विद्युद्वर्णोऽथवा ध्येयः शक्त्येतः पञ्चमन्त्रयुक् ॥ २९ ॥ अष्टाक्षरो महामन्त्रस्तैरेवाङ्गैः समन्वितः। अन्त्यध्यानयुतश्चैव निःशेषपुरुषार्थदः ॥ ३० ॥

मूलं नः प्रतिषेधश्च सोद्देशो(श्यो)भगवानपि। विष्णुर्भोज्याधिपः स्वाहा युक्तोऽष्टादशवर्णकः ॥ ३१ ॥ अङ्गानि तत्पदैरेव मन्त्रचिन्तामणिस्त्वयम्। यथेष्टभक्ष्यभोज्यादिदाता मुक्तिप्रदायकः ॥ ३२ ॥ ध्यायेत्सुशुक्लमरविन्ददलायताक्षं सौवर्णपात्रदधिभोज्यमथामृतं च। दोर्भ्यां दधानमखिलैश्च सुरैः समेतं शीतांशुमण्डलगतं रमया समेतम् ॥ ३३ ॥

अमृतं स्वयमुद्देशयुक्तः सहृदयो मनुः। सतारोऽष्टाक्षरोऽङ्गानि पदैर्व्यस्तैः समस्तकैः ॥ ३४ ॥ उद्यद्रविप्रभमरीन्द्रदरौ गदां च ज्ञानं

२९. हंसस्यैव मन्त्रान्तरमाह—पूर्वोक्तः हंसमन्त्रः शक्त्या-शक्तिबीजेन बिन्दुयुक्तेन ह्रीकारेण इतः (चेत्)-युक्तः चेत्, पञ्चमन्त्रयुक्-पञ्चमन्त्रमालारूपः अष्टाक्षरो महामन्त्रो भवति तथा च ॐ ह्रीं हंसः सोहं स्वाहा इति मन्त्रनिष्पत्तिः ॥

३१. मन्त्रचिन्तामणिमन्त्रमाह-मूलं=ॐकारः, ततः नः=नकारः, प्रतिषेधः=प्रतिषेधार्थकः मकारः नमः शब्द इत्यर्थः, ततः सोद्देशः=चतुर्थ्यन्तः, भगवान्=भगवते इति शब्दः अपि तथैव चतुर्थ्यन्तः, विष्णुः=विष्णवे इति शब्दः ततः तथैव चतुर्थ्यन्तः, भोज्याधिपः=तदर्थकः अन्नाधिपते इति शब्दः, अन्ते स्वाहा युक्तः=स्वाहा शब्देन युक्तः, एवं अष्टादशवर्णात्मकः मन्त्रः ॥ तथा च 'ॐ नमो भगवते विष्णवे अन्नाधिपतये स्वाहा' इति मन्त्रः उद्धृतो भवति, इममेव मन्त्रं दधिवामनमन्त्र इत्याहुः।

३४. वामनमन्त्रमाह—अमृतं=अमृत बीजं 'वां' इत्यक्षरं, स्वयं उद्देश युक्तः=चतुर्थ्यन्तः स्ववाचकः 'वामनाय' इति शब्दः। सहृदयः='नमः' शब्दयुक्तः, सतारः=ॐकारयुक्तः अष्टाक्षरः, मनुः=अष्टवर्णात्मकः वामनमन्त्रः। तथा च 'ॐ वां वामनाय नमः' इति मन्त्रनिष्पत्तिः।

च बिभ्रतमजं प्रियया समेतम्। विश्वावकाशमभितः प्रतिभासयन्तं भासा स्वया स्मरत विष्णुमजादिवन्द्यम् ॥ ३५ ॥

त्रिविक्रमस्तु सोद्देशो विश्वरूपश्च तत्परः। धीविदौ च महे विष्णुस्तन्नः प्रेरणमध्यगः ॥ ३६ ॥

स्वयमुद्देशसंयुक्तस्तदाद्यर्णपुरःसरः। सनतिः षडक्षरो मन्त्रो वर्णैरङ्गक्रिया मता ॥ ३७ ॥ अङ्गारवर्णमभितोऽण्डबहिःप्रभाभिर्व्याप्तं परश्वधधनुर्धरमेकवीरम्। ध्यायेदजेशपुरुहूतमुखैः स्तुवद्भिरावीतमात्मपदवीं प्रतिपादयन्तम् ॥ ३८ ॥ श्यामं रवीन्द्वमितदीधितिकान्तियुक्तं ज्ञानं शरं च दधतं प्रियया समेतम्। स्वात्मस्वरूपममितं हनुमन्मुखेषु सन्दर्शयन्तमजितं स्मरतोरुगीर्भिः ॥ ३९ ॥

निजगोत्रं तु सोद्देशं पूर्वाक्षरपुरःसरम्। नत्यन्तं तारपूर्वं च मनुरष्टाक्षरो मतः ॥ ४० ॥ ते च बीजे बीजभूते धर्मादीनामशेषतः।

३६. वामनगायत्रीमाह—सोद्देशः=चतुर्थ्यन्तः, त्रिविक्रमः='त्रिविक्रमाय' इति शब्दः। तत्परः-तदनन्तरं विश्वरूपश्च-चतुर्थ्यन्तः 'विश्वरूपाय' इति शब्दः। धी विदौ च-एतयोरुपरि 'विद्' शब्दः 'धी' शब्दश्च, तयोरुपरि 'महे' इति शब्दः तदनन्तरं तन्नः प्रेरणमध्यगः='तन्नः' 'प्रचोदयात्' इत्येतयोः मध्ये स्थितः, विष्णुः-विष्णुशब्दः। ततश्च त्रिविक्रमाय विद्महे। विश्वरूपाय धीमहि। तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्। इति वामनगायत्री निष्पन्ना ॥ इमां त्रिविक्रमगायत्रीत्यप्याहुः ॥

३७. इदानीं परशुराममन्त्रं दाशरथिराममन्त्रं च युगपदुद्धरति-उद्देशसंयुक्तः=चतुर्थ्यन्तः, स्वयं='राम' शब्दः, तदाद्यर्णपुरःसरः=बिन्दुसहित 'रा' वर्णपूर्वकः 'रां' इति वर्णपूर्वकः, सनतिः=अन्ते 'नमः' शब्दयुक्तः षडक्षरः मन्त्रः। ततश्च 'रां रामाय नमः' इति मन्त्रावुद्धृतौ।

४०. भार्गवराघवमन्त्रौ युगपदुद्धरति। तारपूर्वं-ॐकारपूर्वं, पूर्वाक्षरपुरःसरं=बिन्दुसहिताद्यक्षरपूर्वकं 'भां' 'रां' इति, सोद्देशं निजगोत्रं-चतुर्थ्यन्तं तत्तद्रामगोत्रवाचिपदं 'भार्गवाय' 'रामाय' इति,

एते विजयदा मन्त्रा ज्ञानमोक्षप्रदायकाः ॥ ४१ ॥ हिरण्यरत्न-राज्यादिसमभीष्टसुरद्रुमाः ।

कृष्णो गोविच्च कामेतः सोद्देशो वल्लवीजनः ॥ ४२ ॥ प्रियश्च तादृशः स्वाहायुगष्टादशवर्णकः । पदैरङ्गानि सम्प्रीतिकाममोक्षप्रदो मनुः ॥ ४३ ॥ ध्यायेद्धरिन्मणिनिभं जगदेकवन्द्यं सौन्दर्यसारमरि-शङ्खवराभयानि । दोर्भिर्दधानमजितं सरसं च भैष्मीसत्यासमेत-मखिलप्रदमिन्दिरेशम् ॥ ४४ ॥

सकामः स्वयमुद्देशी नत्यन्तोऽयं षडक्षरः । तदादिरपि सर्वेष्ट-चिन्तामणिरुदाहृतः ॥ ४५ ॥ दृष्टार्थ एव मन्त्राणां कलौ वीर्यं

नत्यन्तं-नमः शब्दान्तं अष्टाक्षरयुक्तं मन्त्रद्वयम् । ततश्च 'ॐ भां भार्गवाय नमः' 'ॐ रां राघवाय नमः' इति क्रमेण भार्गवराघवमन्त्रावुद्धृतौ ।

४१. तयोरेव एकाक्षर मन्त्रद्वयमाह । ते बीजे = 'भां' 'रां' इति, च-मन्त्रौ भवतः । अनेन 'भां' इति एकाक्षरो भार्गवमन्त्रः 'रां' इति एकाक्षरो राघवमन्त्रश्च उद्धृतौ ।

४२. कृष्णमन्त्रमाह । कामेतः=कामबीजेन 'क्लीं' इति वर्णेन युक्तः, सोद्देशः=चतुर्थ्यन्तः, कृष्णः='कृष्णाय' इति शब्दः, ततस्तथैव चतुर्थ्यन्तः, गोवित्='गोविन्दाय' इति शब्दः, ततश्च वल्लवीजनः='गोपीजन' शब्दः, ततः तादृशः=चतुर्थ्यन्तः, प्रियः='वल्लभाय' इति शब्दः, स्वाहायुक्तः-'स्वाहा' शब्दयुतः, एवं च 'क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा' इति अष्टादशवर्णात्मकः मन्त्रः उद्धृतः । इमं मन्त्रं मदनगोपालनाम्नापि व्यवहरन्ति ।

४५. कृष्णमन्त्रान्तरमाह । सकामः - 'क्लीं' कारेण युक्तः, उद्देशी=चतुर्थ्यन्तः, स्वयं-'कृष्ण' शब्दः 'कृष्णाय' इति शब्द इत्यर्थः, नत्यन्तः-अन्ते 'नमः' पदयुतः । अनेन 'क्लीं कृष्णाय नमः' इति षडक्षरः मन्त्रः उक्तो भवति ।

एकाक्षर कृष्णमन्त्रमाह । तदादिः-तन्मन्त्रादिस्थित 'क्लीं' इति वर्णोऽपि मन्त्र इत्यर्थः ।

तिरस्कृतम् । तत्राप्युद्दीप्तवीर्या हि मन्त्रा अत्र प्रकीर्तिताः ॥ ४६ ॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरमन्त्रास्तत्रापि वीर्यदाः ।

स्वयं वेदपदारूढः पूर्ववर्णपुरःसरः ॥ ४७ ॥ नत्यन्तोऽष्टाक्षरो मन्त्रः प्रियो विज्ञानगोपतेः । व्याख्याश्रीसर्वविज्ञानकवितादि-गुणप्रदः ॥ ४८ ॥ वादे विजयदो नित्यं यथा युद्धे नृकेसरी ॥४९॥ विज्ञानरोचिः परिपूरितान्तर्बाह्याण्डकोशं हरितोपलाभम् । तर्का-भयेतं विधिशर्वपूर्वगीर्वाणविज्ञानदमानतोऽस्मि ॥ ५० ॥

ज्ञानानन्दपुरःपूर्णो विद्महे धीमहे तथा । तन्नः प्रेरणमध्ये तु व्यासो मन्त्राधिपाधिपः ॥ ५१ ॥

आदिबीजं स्थिरादोषज्ञानबीजं विमुक्तिदम् । सर्वपापक्षयकरं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥ ५२ ॥ ध्यायेच्छशाङ्कशतकोट्यतिसौख्य-कान्तिं संसिच्यमानममृतोरुघटैः सुरेशैः । वर्णाभिमानिभिरजेशमुखैः सहैव पञ्चाशता प्रतिगिरन्तमशेषविद्याः ॥ ५३ ॥

---

४७. वेदव्यासमन्त्रमाह । पूर्ववर्णपुरःसरः=व्यासपदपूर्ववर्णभूत 'व्या' शब्देन बिन्दुसहितेन आदौ युक्तः, वेदपदारूढः='वेद' इति पदोपरिस्थितः, स्वयं=चतुर्थ्यन्तः 'व्यासाय' इति शब्दः, नत्यन्तः='नमः' पदेन अन्ते युक्तः । एवं च 'व्यां वेदव्यासाय नमः' इति अष्टाक्षरः मन्त्रः निष्पन्नः ।

५१. वेदव्यासगायत्रीमाह । ज्ञानानन्दपुरः - 'ज्ञान' शब्द 'आनन्द' शब्दयोः आदौ प्रयुक्तः, पूर्णः=पूर्णशब्दः, एतौ चतुर्थ्यन्तौ ज्ञातव्यौ, तथा-तयोरनन्तरं यथाक्रमं, विद्महे धीमहे=ज्ञानपदानन्तरं विद्महे पदं, आनन्दपदानन्तरं धीमहि इति पदं, तन्नः प्रेरण मध्ये-'तन्नः' 'प्रचोदयात्' इत्यनयोर्मध्ये व्यासः-'व्यासः' इति पदं । तथा च 'पूर्णज्ञानाय विद्महे । पूर्णानन्दाय धीमहि । तन्नो व्यासः प्रचोदयात् ।' इति व्यासगायत्री उद्धृता भवति ।

५२. एकाक्षरवेदव्यासमन्त्रमाह । आदिबीजं=मन्त्रस्यादौ प्रयुज्य-मानं 'व्यां' इति बीजम् । तथा च 'व्यां' इत्येकाक्षरो मन्त्र उक्तो भवति ।

सोद्देशस्तु स्वयं दीर्घपूर्वार्णाद्यो नमोयुतः । सर्वविद्याप्रदोऽष्टार्णः प्रतिवादिजयप्रदः ॥ विमुक्तिसाधनः कीर्तिवुद्धिस्थैर्यप्रदः सदा ॥ ॥ ५४ ॥ वन्दे तुरङ्गवदनं शशिबिम्बसंस्थं चन्द्रावदातममृतात्मकरैः समन्तात् । अण्डान्तरं बहिरपि प्रतिभासयन्तं शङ्खाक्षपुस्तकसुबोधयुताब्जबाहुम् ॥ ५५ ॥ नत्तो मुखादपि निरन्तरमुद्गिरन्तं विद्या अशेषत उताब्जभवेशमुख्यैः । संसेव्यमानमतिभक्तिभरावनम्रैर्लक्ष्म्याऽमृतेन सततं परिषिच्यमानम् ॥ ५६ ॥

स्वयमुद्देशवान्पूर्ववर्णपूर्वो नमोयुतः । सतारोऽष्टाक्षरश्चैव नवार्णश्च मनू स्मृतौ ॥ ५७ ॥ प्रोद्यद्दिवाकरसमानतनुं सहस्रसूर्योरुदीधितिभिराप्तसमस्तलोकम् । ज्ञानाभयाङ्कितकरं कपिलं च दत्तं ध्यायेदजादिसमितिं प्रतिबोधयन्तम् ॥ ५८ ॥ अधृष्यताज्ञानमोक्षप्रदौ भक्तेष्विमौ सदा ।

५४. हयग्रीवमन्त्रचतुष्टयमुद्धरति । दीर्घपूर्वाद्यार्णः-आद्यः दीर्घः पूर्ववर्णः । बिन्दुयुक्तश्च । 'ह' इति वर्णपूर्वकः, नमोयुतः-अन्ते 'नमः' शब्दयुक्तः, सोद्देशः-चतुर्थ्यन्तः, स्वयं-स्ववाचकः यथासम्भवं 'हयशिरस्' 'हयग्रीव' 'हयशीर्ष' 'हयशीर्षन्' इत्येतेष्वेकशब्दयुक्तः अष्टाक्षरः मन्त्रः । एवं च (१) 'हां हयशिरसे नमः' (२) 'हां हयग्रीवाय नमः' (३) 'हां हयशीर्षाय नमः' (४) 'हां हयशीर्ष्णे नमः' इति चत्वारो मन्त्रा उद्धृता भवन्ति—अत्र चतुर्थे मन्त्रे षकार णकारयोर्भेदेन अष्टाक्षरता ज्ञेया ।

५७. कपिलदत्तात्रेयमन्त्रौ युगपदाह । स्वयं-स्ववाचकः कपिलशब्दः दत्तात्रेयशब्दो वा, उद्देशवान्-चतुर्थ्यन्तः, पूर्ववर्णपूर्वः-'कं' इति 'दं' इति वा आदौ युक्त, अन्ते नमो युतः='नमः' शब्दयुक्तः, सतारः-ॐकारपूर्वकः । एवंच 'ॐ कं कपिलाय नमः' इति अष्टाक्षरः कपिलमन्त्रः, 'ॐ दं दत्तात्रेयाय नमः' इति नवाक्षर दत्तात्रेयमन्त्रश्च उद्धृतौ ।

५९. वैदिकान् जप्यान् वैष्णवान् मन्त्रानाह । (१) दीर्घतमोदृष्टं-दीर्घतमसा ऋषिणा दृष्टं, विष्णोर्नुकं-'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवो चं'

सूक्तं दीर्घतमोदृष्टं विष्णोर्नुकमिति प्रभोः ॥ ५९ ॥ सर्वार्थदं गार्त्समदं यो जात इति चापरम् । वासिष्ठं च परो मात्रयेति ज्ञानविमुक्तिदम् ॥ ६० ॥ भौवनीयं सर्वकाममोक्षदं य इमेत्यपि । एवमेवाखिला वेदा ज्ञातव्या विष्णुतत्पराः ॥ ६१ ॥

स्वदृष्टं सूक्तमखिलकामदं हरितुष्टिदम् । वाचोम्भ्रि(म्भृ)ण्याः श्रियोऽङ्गानि श्रीर्लक्ष्मीर्मेन्दिरा रमा ॥ ६२ ॥ कौशेयपीतवसनामरविन्दनेत्रां पद्मद्वयाभयवरोद्यतपद्महस्ताम् । उद्यच्छतार्कसदृशीं परमाङ्कसंस्थां ध्यायेद्विधीशनुतपादयुगां जनित्रीम् ॥ ६३ ॥

लज्जाबीजं च तद्बीजं तस्या एवाभिधायकम् । पाशाङ्कुशौ रक्तवस्त्रे लज्जाबीजे विशिष्यते ॥ ६४ ॥ अमध्ययुग्मस्वरगं तेनैवाङ्गमुदाहृतम् । सत्ताबीजं च दुर्बीजं तद्वदेव प्रकीर्तितम् ॥ ६५ ॥ वर्णः

इति षडर्चं वर्गत्रयात्मकं वा सूक्तं (ऋक्संहिता. मं. १-सू. १५४) (अ. २-अ. २-व. २४) । (२) वासिष्ठं-वसिष्ठ ऋषिणा दृष्टं, परोमात्रयेति='परो मात्रया तन्वा वृधान' इत्यादि चतुर्दशर्चं सूक्तं (ऋ. सं. ७-९९, १००) (अ. ५-अ. ६-व. २४, २५) । (३) भौवनीयं विश्वकर्मणा दृष्टं य इमेति='य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदि'त्यादि चतुर्दशर्चं सूक्तं (ऋ. सं. १०-८१, ८२) (अ. ८-अ. ३-व. १६, १७) । (४) गार्त्समदं-गृत्समदऋषिणा दृष्टं, यो जात इति-'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इत्यादि पञ्चदशर्चं सूक्तं (ऋ. सं. २-१२) (अ. २-अ. ६. व. ७, ८, ९) ।

६२. लक्ष्मीमन्त्रमाह । वाचः-वाङ्नियामकत्वेन वागाख्यायाः अम्भृणीनामिकायाः श्रियः प्रतिपादकं, स्वदृष्टं-श्रीदेव्या दृष्टं, सूक्तं-'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि' इत्यादि अष्टर्चं (ऋ. सं. १०-१२५) (अ. ८-अ. ७-व. ११, १२)

६४. लक्ष्म्या अपरौ मन्त्रावाह । लज्जाबीजं-'ह्रीं' इति पदं, तद्बीजं-'श्रीं' इति पदं । एवं च 'ह्रीं' इत्येकः 'श्रीं' इत्येकः एवं द्वौ मन्त्रौ उक्तौ भवतः ।

६५. लक्ष्म्या एवापरं मन्त्रद्वयमाह । सत्ताबीजं-सत्तार्थकं भू इति बीजं, दुर्बीजं-'दुः' इति बीजं, ह्री बीजादिवदेव अंगादियुक्तम् । एवं च 'भू' इत्येकः 'दुः' इत्येकः इति मन्त्रद्वयम् ।

श्यामो विशेषोऽत्र तांम्बूलं नीलमुत्पलम् । चक्रशङ्खौ तर्जनं च शूलमित्यपरत्र च ॥ ६६ ॥ नमोऽन्तः स्वेनसहितस्तदेवान्यो मनुः स्मृतः । दुर्गा त्रिष्टुप् कश्यपोक्ता तत्रवर्णोऽग्निवत्स्मृतः ॥ ६७ ॥ त्रिनेत्रत्वं च दुर्गायाः प्रायः सर्वत्र कथ्यते । पादैः समस्तेन तथा षड्वर्णेनाङ्गमुच्यते ॥ ६८ ॥ रमाया एव रूपाणि त्वेतानि हि विदो विदुः । मुख्यतो जामदग्न्यस्तु देवताऽस्य मनोः स्मृतः ॥ ६९ ॥

हिरण्यगर्भसूक्तं च भृगुदृष्टं प्रकीर्तितम् । ब्रह्मधातृविरिञ्चा-जपाद्यैरङ्गमुदाहृतम् ॥ ७० ॥ ध्यायेन्निषण्णमजमच्युतनाभिपद्मे प्रोद्य-द्दिवाकरसमूहनिकाशमग्र्यम् । मातृप्रकारकरमुत्तमकान्तिमद्भिर्वक्त्रैः सृजन्तमखिलैः परमार्थविद्याः ॥ ७१ ॥ स्वयमुद्देशनतिमांस्तस्य पञ्चाक्षरो मनुः । स्वयमेवापरोऽष्टार्णस्तादृशः सम्प्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥

---

६७. लक्ष्म्याः पुनः अपरं मन्त्रद्वयमाह । तदेव='भूं' 'दुं' इत्येतद्बीजद्वयमेव, नमोन्तं=अन्ते 'नमः' शब्दोपेतं, स्वेन=चतुर्थ्यन्तेन 'भू' शब्देन 'दुर्गा' शब्देन च सहितं, अन्यः मनुः-लक्ष्म्या एव अपरं मन्त्रद्वयं स्मृतम् । तथा च 'भूं भुवे नमः' इति पञ्चाक्षर एको मन्त्रः, 'दुः दुर्गायै नमः' इति षडक्षर अपरः ।

तस्या एव मन्त्रान्तरमाह । त्रिष्टुप्-त्रिष्टुप् छन्दोबद्धा, कश्यपोक्ता-कश्यपर्षिणा दृष्टा, दुर्गा- 'जातवेदसे सुनवाम सोममि'त्यादि ऋक् (ऋ. सं. १-९९-१) (अ. १-अ. ७-व. ७) दुर्गामन्त्र इत्यर्थः ।

७०. हिरण्यगर्भमन्त्रमाह । भृगुदृष्टं=भृगुमुनिना दृष्टं, हिरण्य-गर्भसूक्तं = पञ्चदशर्चं 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्यादि सूक्तं चतुर्मुखब्रह्मणः मन्त्ररूपं (ऋक् सं. १०-१२१) (अ. ८-अ. ७-व. ३, ४)

७२. तस्यैव पञ्चाक्षरमन्त्रमाह । उद्देशनतिमान्-चतुर्थ्यन्तः नमः शब्दयुक्तश्च, स्वयं=स्ववाचकः 'ब्रह्म' शब्दः ब्रह्मणः पञ्चाक्षरो मन्त्रः । 'ब्रह्मणे नमः' इति मन्त्रनिष्पत्तिः ।

तस्यैव मन्त्रान्तरमाह । तादृशः - चतुर्थ्यन्तः नमःशब्दवांश्च, स्वयमेव - स्ववाचक हिरण्यगर्भ शब्दः अष्टाक्षरः अपरः मन्त्रः संप्रकीर्तितः । तथा च 'हिरण्यगर्भाय नमः' इति मन्त्रः भवति ।

बळाद्यं भृगुणा दृष्टं प्राणाग्नेः सूक्तमुच्यते । प्राणाद्यैः पञ्चभि-स्तस्याप्यङ्गान्युक्तानि सूरिभिः ॥ ७३ ॥ उद्यद्रविप्रकरसन्निभमच्युताङ्के स्वासीनमस्य नुतिनित्यवचःप्रवृत्तिम् । ध्यायेद्गदाभयकरं सुकृताञ्जलिं तं प्राणं यथेष्टतनुमुन्नतकर्मशक्तिम् ॥ ७४ ॥ प्राणाद्याः पञ्चमन्त्राश्च तस्य देवस्य वाचकाः । उच्यते हरिरप्येतैः साक्षान्नारायणादिकः ॥७५॥

ब्रह्माण्या अपि भारत्या गौरीर्यस्त इति श्रुतौ । मन्त्रौ दीर्घ-तमोदृष्टौ सर्वाभीष्टप्रदायकौ ॥ ७६ ॥ उद्यद्दिवाकरसमूहनिभां स्वभर्तुरङ्कस्थितामभयसद्वरबाहुयुग्माम् । मुद्रां च तत्त्वदृशये वरपुस्तकं च दोर्युग्मकेन दधतीं स्मरतात्मविद्याम् ॥ ७७ ॥ पादैर्व्यस्तैः समस्तैश्च तदङ्गानि विदो विदुः । स्वयमुद्देशनत्यन्तौ मन्त्रौ द्वावपरौ तयोः ॥

---

७३. मुख्यवायुमन्त्रमाह । भृगुणा दृष्टं = भृगु ऋषिणा दृष्टं, बळाद्यं-बळिति प्रथमपदयुक्तं 'बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं' इत्यादि एकवर्गात्मकं, त्रयोदशर्चं, पञ्चदशर्चं वा प्राणाग्नि सूक्तं मुख्यप्राणस्य मन्त्ररूपम् । (ऋ. सं. १-१४१) (अ. २-अ. २-व. ८)

७५. वायोरेव अपरानपि मन्त्रानाह । वायुदेवस्य वाचकाः प्राणाद्याः - चतुर्थ्यन्ताः नमः शब्दयुक्ताः प्राणापानव्यानोदानसमान शब्दाः पञ्च पञ्चमन्त्रा इत्यर्थः । तथा च 'प्राणाय नमः' 'अपानाय नमः' 'व्यानाय नमः' 'उदानाय नमः' 'समानाय नमः' इति पञ्च मन्त्रा भवन्ति । एतैः पञ्चमन्त्रैः नारायण, वासुदेव, सङ्कर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्धाख्य पञ्चरूपो हरिरपि, साक्षात्-तदनन्तर्गत एव उच्यते । तथा च एते विष्णोरपि मन्त्रा इत्यर्थः ।

७६. सरस्वती भारत्योः क्रमेण मन्त्रावाह । दीर्घतमो दृष्टौ गौरीर्यस्त इति श्रुतौ='गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति' (ऋ. सं. १-१६४-४१) (अ. २-अ. ३-व. २२), 'यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भू' (ऋ. सं. १-१६४-४९) (अ. २-अ. ३-व. २३) इत्यादि ऋक् मन्त्रौ द्वयात्मकौ क्रमेण सरस्वत्या भारत्याश्च मन्त्रौ ।

७८. सरस्वती भारत्योः पञ्चाक्षर मन्त्रावाह । उद्देश नत्यन्तौ-चतुर्थ्यन्तौ नमः शब्देन अन्ते युक्तौ, स्वयं=ब्रह्माणी शब्दः भारती शब्दश्च । तथा च 'ब्रह्माण्यै नमः' 'भारत्यै नमः' इति मन्त्रौ ज्ञेयौ ।

॥ ७८ ॥ मन्त्रा एते हरेः प्रीतिदायकाः सर्वकामदाः । इष्टं दैवं हरिः साक्षाल्लक्ष्मीर्भाग्यस्य देवता ॥ ७९ ॥ गुरुर्ब्रह्माऽथ वायुर्वा विद्यादेव्यौ प्रकीर्तिते । तस्मादेते प्रिया विष्णोरन्तरङ्गतया सदा ॥ ॥ ८० ॥ ज्ञेयाश्चैव प्रपूज्याश्च विष्णोः प्रीतिमभीप्सता ।

उद्देशनतियुङ्मन्त्रः स्वयमेव शिवस्य तु ॥ ८१ ॥ वर्णैरेतैस्तदङ्गानि वामदेवो मुनिः स्मृतः । पङ्क्तिशब्दार्थविज्ञाने नहि छन्दसि संशयः ॥ ८२ ॥ ध्येयः पञ्चमुखो रुद्रः स्फटिकामलकान्तिमान् । विद्युच्छुभ्रासितरजःश्यामान्यस्य मुखानि च ॥ ८३ ॥ जटावबद्धेन्दुकलः प्रियायुङ्नागभूषणः । मन्त्रेष्वेतेषु सर्वेषु वाच्यस्तारेण केशवः ॥ ॥ ८४ ॥ अन्तर्यामितया ध्येयः सर्वदेवेषु सर्वदा ।

स एव वनितालिङ्गः पार्वत्या मनुरुच्यते ॥ ८५ ॥ गौरी वराभयकरा ध्येया पीताम्बरा च सा ।

स्वयमुद्देशनत्यन्तः पूर्वपूर्वः षडक्षरः ॥ ८६ ॥ सनत्कुमारदृष्टोऽयं मन्त्रः शेषस्य कामदः । दधानो हलसौनन्दौ श्वेतवर्णः कृताञ्जलिः ॥ ८७ ॥ सहस्रमूर्धाऽद्वितीयकर्णभूषः प्रियायुतः । वनमाली नीलवासा ध्येयो विष्णोस्तु पृष्ठतः ॥ ८८ ॥

---

८१. शिवमन्त्रमाह । उद्देशनतियुक्=चतुर्थी युक्तः नमः शब्दयुक्तश्च, स्वयं एव=स्ववाचक शिवशब्द एव शिवस्य मन्त्रः 'नमः शिवाय' इति पञ्चाक्षर मन्त्रः उद्धृतः ।

८५. पार्वती मन्त्रमाह । सः एव=पूर्वमन्त्रगत शिव शब्द एव वनितालिङ्गः चेत्=स्त्रीलिङ्गान्तश्चेत् पार्वत्या मन्त्र इत्युच्यते 'नमः शिवायै' इति पञ्चाक्षर मन्त्रः उद्धृतः ।

८६. शेषमन्त्रमाह । पूर्वपूर्वः-अद्याक्षर 'शों' पूर्वकः, उद्देशनत्यन्तः-चतुर्थ्यन्तः नमोन्तश्च, स्वयं = शेषवाचकः शेषशब्दः । तथा च 'शों शेषाय नमः' इति षडक्षरः मन्त्रः उद्धृतो वेदितव्यः ।

व्यत्यस्तपक्षितारौ च स्वाहान्तो गारुडो मनुः । कश्यपोऽस्य मुनिर्ध्येयः सुधापूर्णं हिरण्मयम् ॥ ८९ ॥ दधानः कुम्भमभयं पीतः शुक्लोऽरुणो हरिः । कृष्णश्चाजानुतो नाभेः कण्ठात्कादन्त एव च ॥ ॥ ९० ॥ प्रियायुक्पुरतो विष्णोः पक्षतुण्डसमन्वितः । जङ्गमस्थावरविषहृदयं सर्वकामदः ॥ ९१ ॥

मन्त्राश्च लोकपालानां नमोऽन्ताः सर्वकामदाः । पीतरक्तासितश्वेतशुक्लरक्ताश्च वर्णतः ॥ ९२ ॥ सप्रियाः साभया वज्रशक्तिदण्डासिपाशिनः । गदाकुमुदशूलर्ष्टिखड्गिनो भूषणोज्ज्वलाः ॥ ९३ ॥

अग्निश्च स्वयमुद्देशी सनमः स्कन्दवाचकः । कौशिकोऽस्य मुनिर्वह्निवर्णः षण्मुख उज्ज्वलः ॥ ९४ ॥ धनुःशक्तिधरो ध्येयः कामदो भयनाशनः ।

ह्रस्वः कृपालुः सेतश्च स्वयमन्यः स्वयं तथा ॥ ९५ ॥

---

८९. गरुडमन्त्रमाह । व्यत्यस्तपक्षितारौ=विपरीतप्रयुक्तः पक्षिशब्दः 'क्षिप' इति ॐकारश्च, स्वाहान्तः=स्वाहा इति शब्देन अन्ते युक्तः गरुडसम्बन्धी मन्त्र इत्यर्थः । तथा च 'क्षिप ॐ स्वाहा' इति मन्त्र उद्धृतः ।

९२. इन्द्रादीनां दशानां लोकपालानां मन्त्रानाह । नमोन्ताः=अत एव चतुर्थ्यन्ताः इन्द्रादिशब्दाः नमः शब्दान्ताः मन्त्रा इत्यर्थः । तथाच 'इन्द्राय नमः' 'अग्नये नमः' 'यमाय नमः' 'निर्ऋतये नमः' 'वरुणाय नमः' 'वायवे नमः' 'कुबेराय नमः' 'ईशानाय नमः' इत्यादयः ।

९४. स्कन्दमन्त्रमाह । अग्निः=अग्निबीजं 'रं' कार, उद्देशी=चतुर्थ्यन्तः, स्वयं-'स्कन्दाय' इति शब्दः । सनमः-'नमः' इति अन्ते युक्तः, स्कन्दमन्त्र इत्यर्थः । तथा च 'रं स्कन्दाय नमः' इति मन्त्रोद्धारः ।

९५. सूर्यमन्त्रमाह । ह्रस्वः = ह्रस्वस्वरयुक्तः, कृपालुः = कृपालु पार्यायः 'घृणी' शब्दः, सेतः-विसर्गेण युक्तः 'घृणिः' इति भवति । ततः स्वयं=स्ववाचक सूर्यशब्दः, ततः सेतः-विसर्गयुक्तः, स्वयमन्यः=

सतारोऽष्टाक्षरः सौरः क्रमव्युत्क्रमतः पदैः। अङ्गानि पद्मयुगलधरो ध्येयोऽरुणो रविः ॥ ९६ ॥ सर्वव्याधिहरः श्रीदो वृष्टिदोऽयं मनुः स्मृतः । मोनयदासाप्रप्रक्षि व्यत्यस्तो विघ्नराण्मनुः ॥९७॥ रक्ताम्बरो रक्ततनू रक्तमाल्यानुलेपनः । महोदरो गजमुखः पाशदन्ताङ्कुशाभये ॥ ॥ ९८ ॥ बिभ्रद्ध्येयो विघ्नहरः कामदस्त्वरया ह्ययम् ।

तत्रतत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् ॥ ९९ ॥ एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसा ।

स्वयमुद्देशवान्पूर्वपूर्वो हृदयसंयुतः ॥ १०० ॥ धान्वन्तरो महामन्त्रः संसृतिव्याधिनाशनः । अत्रोक्तसर्वमन्त्राणां नायकोपलसन्निभः ॥ १०१ ॥ छ ॥ चन्द्रौघकान्तिममृतात्मकरैर्जगन्ति सञ्जीवयन्तममितात्मसुखं परेशम् । ज्ञानं सुधाकलशमेव च सन्दधानं शीतांशुमण्डलगतं स्मरतात्मसंस्थम् ॥ १०२ ॥ मूर्ध्निस्थितादमुत एव सुधां स्रवन्तं भ्रूमध्यगाच्च तत एव च तालुसंस्थात् । हार्दाच्च नाभिसदनादधरस्थिताच्च ध्यात्वाभिपूरिततनुर्दुरितं निहन्यात् ॥१०३॥ अज्ञानदुःखभयरोगमहाविषाणि योगोऽयमाशु विनिहन्ति सुखं च दद्यात् । उन्मादविभ्रमहरः परतश्च सान्द्रस्वानन्दमेव पदमापयति स्म नित्यम् ॥ १०४ ॥ ध्यात्वैव हस्ततलगं स्वमृतं स्रवन्तं देवं स यस्य शिरसि स्वकरं निधाय । आवर्तयेन्मनुमिमं स तु वीतरोगः पापादपैति

सूर्यवाचक आदित्य शब्दः, सतारः-ॐकारपूर्वकः । ततश्च 'ॐ घृणिः सूर्य आदित्यः' इति अष्टाक्षरः मन्त्रः ।

९७. विघ्नेश्वरमन्त्रमाह । व्यत्यस्तः=विपरीतक्रमः, मोनयदासाप्रप्रक्षि=एतदात्मको अष्टवर्णसमुदायः । एवं च 'क्षिप्रप्रसादाय नमः' इति अष्टाक्षरो विघ्नेश्वर मन्त्रः ।

१००. धन्वन्तरिमन्त्रमाह । पूर्वपूर्वः-आदिवर्णपूर्वकः 'धं' इति पूर्वकः, उद्देशवान् - चतुर्थ्यन्तः, स्वयं - स्ववाचकधन्वन्तरिशब्दः, 'धन्वन्तरये' इति नत्यन्तः मन्त्रः तथा च 'धं धन्वन्तरये नमः' इति मन्त्रनिष्पत्तिः ।

मनसा यदि भक्तिनम्रः ॥ १०५ ॥ शतं सहस्रमयुतं लक्षं वा रोगसंक्षयात् । इममेव जपेन्मन्त्रं साधूनां दुःखशान्तये ॥ १०६ ॥ ज्वरदाहादिशान्त्यर्थं तर्पयेन्मनुनामुना । ध्यात्वा हरिं जले सप्तरात्रं जूर्तिर्विनश्यति ॥ १०७ ॥ अयुतामृतसमिद्धोमाद्गोघृतक्षीरसंयुतात् । सर्वे रोगा विनश्यन्ति विमुखो न हरेर्यदि ॥ १०८ ॥ भूताभिचारशांत्यर्थमपामार्गाहुतिक्रिया । द्विगुणामृतया पश्चात्केवलेन घृतेन वा ॥ ॥ १०९ ॥ आयुर्विवृद्धये नित्यं जन्मनक्षत्र एव वा । चतुश्चतुर्भिर्दूर्वाभिः क्षीराज्याक्ताभिरिष्यते ॥ ११० ॥

सर्वाः क्रिया हरौ भक्ते हरिभक्तैः स्वनुष्ठिताः । गुरुभक्तैः सदाचारैः फलन्त्यद्धा न चान्यथा ॥ १११ ॥ ब्रह्मान्ता गुरुवश्चैव संप्रदायप्रवर्तकाः । तत्तद्गुणानुसारेण पूज्या मान्याश्च कृत्स्नशः ॥ ॥ ११२ ॥ सर्वेभ्योऽभ्यधिका भक्तिर्विष्णौ स्यादतिनिश्चला । लक्ष्मी ब्रह्मादिषु ततः क्रमेण स्यात्सुभाविता ॥ ११३ ॥ एवं विद्याः फलिष्यन्ति नान्यथा तु कथञ्चन । शुभान्ध्यायन्ति ये कामान् गुरुदेवप्रसादजान् ॥ ११४ ॥ इतरानात्मपापोत्थांस्तेषां विद्या फलिष्यति । मुक्तावपि च संसारे नात्मनो विष्णुतां क्वचित् ॥ ११५ ॥ ब्रह्मरुद्रादिभावं वा साम्यं वाधिक्यमेव वा । अतद्वशत्वमथवा यः स्मरेत्स तु सिद्धिभाक् ॥ ११६ ॥ नान्यथा सिद्धिमाप्नोति कल्पकोटिशतैरपि । स्मृत्वा गुरुं पूर्वगुरुमादिमूलगुरूंस्तथा ॥ ११७ ॥ देवतां वासुदेवं च विद्याभ्यासी तु सिद्धिभाक् । अवज्ञाता गुरूणां च देवतानां न सिध्यति ॥ ११८ ॥ प्रयाति च तमो घोरं मन्त्रावज्ञाकृदेव च । यस्तारतम्यवेत्ता स्याद्गुरूणां देवतास्वपि ॥ ११९ ॥ भक्तिमान् गुरुदेवेषु तद्भक्तेषु च सिध्यति । गुरुदेवप्रतीपानां विमुखस्तत्प्रिये रतः॥ ॥१२०॥ अकामक्रोधलोभश्च नचिरात्सिद्धिमाप्नुयात् । सकामेभ्योऽमितगुणा ह्यकामैस्तु कृताः क्रियाः ॥ १२१ ॥ तस्मादकाम एवालं भजेद्विष्णुं सनातनम् ।

अयं मे हस्त इति च मन्त्रः पूर्वोक्तवत्स्मृतः ॥ १२२ ॥ अत्रोक्तास्तु क्रियाः सर्वमन्त्रेष्वप्युपलक्षणम् । विजयस्तंभनादीनि नारसिंहैर्विशेषतः ॥१२३॥ जामदग्न्यैश्च कार्याणि राघवैर्यादवैरपि । वाराहैः स्तम्भनं क्षिप्रं श्रीकराः कथिताः पुरा ॥ १२४ ॥ बहुबाहुं महाकायमुद्युक्तं चोद्यतायुधम् । स्मरन्विजयमाप्नोति स्तम्भनादींश्च कारयेत् ॥ ॥१२५॥ वसुपूर्णकरं रत्नपर्वतस्थं विभावयन् । वसुसिद्धिमवाप्नोति सेव्यमानमजादिभिः ॥ १२६ ॥ श्रिया विभूतिभिर्युक्तं भावयन् भूतिमाप्नुयात् । यद्यन्मनोगतं तस्य तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ १२७ ॥ तथातथा हरिं ध्यायन् क्रियास्तास्ताश्च साधयन् । श्रिये पद्मानि जुहुयात्संप्रीत्या उत्पलानि च ॥ १२८ ॥ शरान् जयाय जुहुयादभिमन्त्रच प्रयोजयेत् । विद्यायै मन्त्रितं वारि वचां वा तुलसीमपि ॥ ॥१२९॥ ब्राह्मीं घृतं (घृष्टं) सुवर्णं वा शतावृत्त्या तु नित्यशः । अकुर्वंश्च क्रियां भक्त्या निरपेक्षो भजन्हरिम् ॥ १३० ॥ सर्वमेतदवाप्नोति विशेषेण न संशयः ।

सृष्टिस्थितिलयन्यासाः प्रातिलोम्यानुलोमतः ॥ १३१ ॥ स्थित्यन्ता एव वर्णानां श्रेष्ठा एवं चतुर्दश । संहृत्यन्ता मोक्षिणां च एकविंशतिरेव वा ॥ १३२ ॥ पादहृत्केषु नाभ्यास्ययुक्तं च सललाटकम् । सनासिका सदृग्जान्वा सश्रोत्रं सोरुकं तथा ॥ १३३ ॥ सोरस्कं च सकण्ठं च सभुजद्वयमेव च । सगण्डयुग्मं सालीकं सतुण्डक्रोडकं तथा ॥ १३४ ॥ समूलं च सगुह्यं च सपार्श्वद्वयमेव च । सदोर्द्वयं व्यापकं च गलपार्श्वद्वयेन च ॥ १३५ ॥ ककुत्स्तनद्वयेनापि पृष्ठमूलेन सर्वशः । न्यासो यथाक्रमं प्रोक्तो मन्त्रेष्वेतेषु

१२२. वैदिकं धान्वन्तरं मन्त्रमाह । अयं मे हस्तः इति–'अयं मे हस्तो भगवान्' इत्यादि एक ऋगात्मकः (ऋ. सं. १०-६०-१२) (अ. ८–अ. १–२५) मन्त्रः पूर्वोक्तधन्वन्तरिमन्त्रवत् स्मृतः ।

कृत्स्नशः ॥ १३६ ॥ प्रतिमायामात्मनि च न्यासोऽयं सन्निधानकृत् ।

बीजांतःसाध्यमध्यं च विभक्तदलमन्त्रयुक् ॥१३७॥ वर्णानुप्रातिलोम्येन वृत्तं भूपुरसंयुतम् । बीजसंदब्धकोणं च यन्त्रं रक्षादिसाधकम् ॥ १३८ ॥ समं तत्सर्वमन्त्रेषु जप्तं धार्यं तु वा भुवि । विलिख्य मण्डले वा तत्पूजयेद्धरिमञ्जसा ॥ १३९ ॥ प्रतिमालक्षणैर्याविद्युक्त आचार्य उत्तमः । सर्ववित्तपसा युक्त आज्ञाशक्तियुतो हरेः ॥ १४० ॥ यावद्भक्तो यथालब्धैर्गुणैर्युक्तोऽथ वैष्णवः । गुरुः सत्संप्रदायज्ञस्तारतम्येन सिद्धिदः ॥ १४१ ॥ उत्तमादुत्तमसिद्धिर्धर्ममोक्षादिषु स्फुटम् । तस्मादुत्तम आचार्ये लब्धे नातोऽवरं व्रजेत् ॥ ॥ १४२ ॥ एकस्य शिष्यतां प्राप्य तदाज्ञां न विना समम् । अवरं वा व्रजेदुच्चगुणश्चेन्नैव दुष्यति ॥ १४३ ॥ विशेषतो गुणश्च स्याद्देवेष्वप्येवमेव हि । तस्मादुत्तममाचार्यं देवेशं चाश्रयेद्धरिं ॥ १४४ ॥ अपरोक्षदृशेरेव यस्मान्मोक्षो न चान्यथा । अपरोक्षदृशिश्चैव श्रवणान्मननादनु ॥ १४५ ॥ सम्यङ्निश्चिततत्त्वस्य निदिध्यासनया भवेत् । द्विविधा सा च संप्रोक्ता विष्णुशास्त्रावमर्शनम् ॥ १४६ ॥ एकं ध्यानं हरेरन्यच्चत्वार्यंगानि तस्य च । यमश्च नियमश्चासा प्राणायाम इतीरितः ॥ १४७ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ । यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् ॥ १४८ ॥ नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम् । रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः॥ ॥ १४९ ॥ प्राणायामः स्मृतिं विष्णोर्विना नियम उच्यते । अधीतिस्मृतियुक्तो हि निदिध्यासनमेव हि ॥ १५० ॥ प्राणायामे च विष्णोर्यत्स्मरणं ध्यानमेव तत् । आसा शौचं प्राणयमो निष्परिग्रहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥ तप आद्याः क्रमात्सर्व उत्तरोत्तरतोऽधिकाः । सर्वतः श्रवणाद्यास्तु मुख्या मुक्तिप्रसाधने ॥ १५२ ॥ अज्ञस्य श्रवणं श्रेष्ठमयुक्तेर्मननं तथा । ध्यानं निश्चिततत्त्वस्य तस्माच्छास्त्रावमर्शनं ॥

॥ १५३ ॥ स्वयं दशगुणं तस्माद्व्याख्यैकस्य शतोत्तरा । अपरोक्ष-दृशाऽप्येषा कर्तव्या विष्णुतुष्टिदा ॥ १५४ ॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ॥ १५५ ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ १५६ ॥ शौचासने त्वङ्गमात्रं न पृथग्धर्मकारणम् । प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यन्ता द्विगुणाधिकाः ॥१५७॥ स्वाध्यायोऽतः कोटिगुणस्ततोऽनन्तगुणा हरेः । पूजा तत्त्रिगुणं ध्यान-मिति धर्मक्रमः स्मृतः ॥ १५८ ॥ ऊर्वोरधः पदोरूर्ध्वं विभागेनेति च त्रिधा । आसनत्रयमुद्दिष्टं मन्त्रस्मरणपूर्वकम् ॥ १५९ ॥ द्विगुणो-त्तरं रेचकादि षोडशादिक्रमेण तु । मात्राणां ह्रस्ववर्णस्य कालो मात्रेति शब्द्यते ॥१६०॥ क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रां वृद्धिमेकाग्रधीः पुनः । रेचयित्वा दक्षिणतः पूरयित्वा च वामतः ॥ १६१ ॥ कुंभकश्च सुषुम्नायां विष्णुं वायुं च संस्मरेत् । मूलाधारं समारभ्य त्वामूर्धान-मृजुस्थिता ॥१६२॥ मध्ये सुषुम्ना विज्ञेया वज्रिकार्या प्रकाशि(नी)का । वैद्युता ब्रह्मनाडीति सैव पञ्चप्रभेदिनी ॥ १६३ ॥ पृष्टवामाग्रदक्षांत-भेदास्तेषु क्रमेण तु । हरिर्नीलः सितः पिङ्गो लोहितश्चात्र केशवः ॥ प्रद्युम्नादिस्वरूपेण ध्येयः सिद्धिमभीप्सता ॥ १६४ ॥ मूले च नाभौ हृदयेन्द्रयोनिभ्रूमध्यमूर्धाद्विषडन्तकेषु । चतुःषडष्टद्विचतुर्द्विषट्कदलेषु पद्मेषु सितारुणेषु ॥ १६५ ॥ पञ्चात्मकोऽसौ भगवान्सदैव ध्येयो हृदन्तान्यरुणानि तानि । त्रिकोणवह्नौ च षडश्रवायौ द्विस्तावदश्र-रविवृत्तशशित्रिवह्नौ ॥ १६६ ॥ वृत्ते विधावपि विचिन्त्यमिदं दशार्धरूपं सितं तदखिलं हृदयात्परस्थम् । इडा च पिङ्गळा चैव वज्रिका धारिणी तथा ॥ १६७ ॥ सुषुम्नायाश्चतुर्दिक्षु वज्रिकाद्यासु तत्र च । चतुर्मूर्तिः स भगवान्हृदये संव्यवस्थितः ॥ १६८ ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्योऽन्यास्तु प्रधानतः । बृहतीसहस्रस्पर्शाना-

मृचां वाच्योऽत्र केशवः ॥ १६९ ॥ रूपाणां लक्षणं तेषां रहस्यत्वान्न कथ्यते ॥ १७० ॥ विष्णुना ब्रह्मणे प्रोक्तं ग्रन्थसङ्कोचतस्तथा ।

खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डा ध्यानमुच्यते ॥ १७१ ॥ अप्रयत्नात्समाधिश्च दर्शनं चिरयाऽनया । अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यति ॥ १७२ ॥ परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतो भवेत् । सा भक्तिरितिविज्ञेया साधनं भोगमोक्षयोः ॥ १७३ ॥ मुख्यमेषैव नान्यत्स्यात्सर्वं व्यर्थं तया विना । सैकाप्यभीष्टफलदा मोक्षो दर्शन-युक्तया ॥ १७४ ॥ दर्शनं च तया हीनं व्यर्थमन्यत्किमुच्यते । योग्यं तु दर्शनं नैव तया हीनं भविष्यति ॥ १७५ ॥ आनन्द-चित्सदितिपूर्वगुणैः समस्तैर्मत्यादिभिर्विधिपरैर्भगवान् क्रमेण । ध्यातो-ऽधिकैरधिगुणोऽधिकमेव सौख्यं मुक्तौ ददाति सततं परमस्वरूपः ॥ ॥ १७६ ॥

निर्दोषाखिलसम्पूर्णगुणेन हरिणा स्वयम् । ब्रह्मणे कथिता-त्तन्त्रसारादुद्धृत्य सादरम् ॥ १७७ ॥ आनन्दतीर्थमुनिना कृतो ग्रन्थोऽयमञ्जसा । ग्रन्थोऽयं पाठमात्रेण सकलाभीष्टसिद्धिदः ॥१७८॥ किमु ज्ञानादनुष्ठानादुभयस्मात्पुनः किमु ॥ १७९ ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट्तदर्शत-मित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥ ॥ १८० ॥ अशेषदोषोज्झितपूर्णसद्गुणं सदा विशेषापगतोरुरूपम् । नमामि नारायणमप्रतीपं सदा प्रियेभ्यः प्रियमादरेण ॥ १८१ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तन्त्रसारसङ्ग्रहे चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ ४ ॥

॥ तन्त्रसारसङ्ग्रहः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिता

सदाचारस्मृतिः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ यस्मिन्सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो याति परं जयति सोऽच्युतः ॥ १ ॥ स्मृत्वा विष्णुं समुत्थाय कृतशौचो यथाविधि । धौतदन्तः समाचम्य स्नानं कुर्याद्विधानतः ॥ २ ॥ उद्धृतेति मृदालिप्य द्विषडष्टषडक्षरैः । त्रिर्निमज्याऽऽप्यसूक्तेन प्रोक्षयित्वा पुनस्तथा ॥ ३ ॥ मृदालिप्य निमज्य त्रिस्त्रिर्जपेदघमर्षणम् । स्रष्टारं सर्वलोकानां स्मृत्वा नारायणं परम् ॥ ४ ॥ यतश्वासो निमग्नोऽप्सु प्रणवेनोत्थितस्ततः । सिश्चेत्पुरुषसूक्तेन स्वदेहस्थं हरिं स्मरन् ॥ ५ ॥ वसित्वा वास आचम्य प्रोक्ष्याचम्य च मन्त्रतः । गायत्र्या चाञ्जलिं दत्वा ध्यात्वा सूर्यगतं हरिम् ॥ ६ ॥ मन्त्रतः परिवृत्याथ समाचम्य सुरादिकान् । तर्पयित्वा निपीड्याथ वासो विस्तृत्य चाञ्जसा ॥ ७ ॥ अर्कमण्डलगं विष्णुं ध्यात्वैव त्रिपदीं जपेत् । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥ ॥ ८ ॥ आसूर्यदर्शनात्तिष्ठेत्ततस्तूपविशेत वा । पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुत्तरां सदिवाकराम् ॥ ९ ॥ उत्तरामुपविश्यैव वाग्यतः सर्वदा जपेत् । ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥ केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥१०॥ गायत्र्यास्त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन्नष्टाक्षरं जपेत् । प्रणम्य देवान्विप्रांश्च गुरूंश्च हरिपार्षदान् ॥ ११ ॥ एवं सर्वोत्तमं विष्णुं ध्यायन्नेवार्चयेद्धरिम् । ध्यानप्रवचनाभ्यां च यथायोग्यमुपासनम् ॥ १२ ॥ धर्मेणेज्यासाधनानि साधयित्वा विधानतः । स्नात्वा सम्पूजयेद्विष्णुं

वेदतन्त्रोक्तमार्गतः ॥१३॥ वैश्वदेवं बलिं चैव कुर्यान्नित्यं तदर्पणम् । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं पूर्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥ १४ ॥ दारान्सुतान्प्रियान्प्राणान्परस्मै सन्निवेदयेत् । भुक्तशेषं भगवतो भृत्यातिथिपुरस्सरः ॥ १५ ॥ भुञ्जीत हृद्गतं विष्णुं स्मरंस्तद्गतमानसः । आचम्य मूलमन्त्रेण कोष्ठं स्वमभिमन्त्रयेत् ॥ १६ ॥ वेदशास्त्रविनोदेन प्रीणयन्पुरुषोत्तमम् । अहःशेषं नयेत्सन्ध्यामुपासीताथ पूर्ववत् ॥ १७ ॥ यामात्परत एवाथ स्वपेद्ध्यायञ्जनार्दनम् । अन्तराले ततो बुद्ध्वा स्मरेत बहुशो हरिम् ॥ १८ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतः स्वभावम् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ १९ ॥

'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥२०॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ २१ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥२२॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ २३ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' ॥२४॥ 'रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रितः' ॥ २५ ॥ 'ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ २६ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः' ॥ २७ ॥ 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथासुरः' ॥ २८ ॥ 'स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः' ॥ २९ ॥ 'धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत ।

पापं भवति धर्मोऽपि यो नभक्तैः कृतो हरेः' ॥ ३० ॥ 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । नित्यं भवेच मन्निष्ठो बुभूषुः पुरुषस्तथा' ॥ ३१ ॥

एष नित्यः सदाचारो गृहिणो वनिनस्तथा । वैश्वदेवं बलिं दन्तधावनं चाप्यृते बटोः ॥ ३२ ॥ एवमेव यतेः स्वीयवित्तेन तु विना सदा । मूलमन्त्रैः सदास्नानं विष्णोरेव च तर्पणम् ॥ ३३ ॥ विशेषो निष्क्रिययतेरजलाञ्जलिना तथा । तर्पणं तु हरेरेव यतेरन्यस्य चोदितम् ॥ ३४ ॥ समिद्धोमो बटोश्चैव स्मृत्वा विष्णुं हुताशने । सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेक एवेज्यते सदा ॥ ३५ ॥ रमाब्रह्मादयस्तस्य परिवारतयैव तु ॥ ३६ ॥ 'कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयां-समनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' ॥ ३७ ॥ 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥३८॥ धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' ॥ ३९ ॥

आनन्दतीर्थमुनिना व्यासवाक्यसमुद्धृतिः । सदाचारस्य विषये कृता सङ्क्षेपतः शुभा ॥ ४० ॥ अशेषकल्याणगुणनित्यानुभवसत्तनुः । अशेषदोषरहितः प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिता सदाचारस्मृतिः सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

यतिप्रणवकल्पः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ समिच्चर्वाज्यकान्हुत्वा सम्यक्पुरुषसूक्ततः । सर्वेषामभयं दत्वा विरक्तः प्रव्रजेद्धरिम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा भागवतं शुद्धमाचार्यं शरणं व्रजेत् । अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यस्मै ब्रूयाद्गुरुः परम् ॥ २ ॥ उच्चारयेत्त्रिशस्तारं दक्षिणे श्रवणे तथा । ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्रूयात्तस्य क्रमात्सुधीः ॥ ३ ॥ अन्तर्यामीति गायत्री परमात्मेत्यनुक्रमात् । विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्यश्चाक्षरदेवताः ॥ ४ ॥ कृष्णो रामो नृसिंहश्च वराहो विष्णुरेव च । परं ज्योतिः परं ब्रह्म वासुदेव इति क्रमात् ॥ ५ ॥ अकारादेस्तथा शान्तातिशान्तान्तस्य देवताः । एवमुक्त्वा तु तद्ध्यानं ब्रूयाद्भक्ताय सद्गुरुः ॥ ६ ॥ अष्टपत्रे तु हृत्पद्मे मध्ये सूर्येन्दुवह्निगम् । पीठं तत्पद्ममध्यस्थं नारायणमनामयम् ॥ ७ ॥ उद्यदादित्यसङ्काशं तेजसाऽनुपमं सदा । सहस्रेणापि सूर्याणां सज्ज्ञानानन्दरूपिणम् ॥ ८ ॥ अतिरक्ततलं भास्वन्नखव्रातविभूषितम् । वृत्तजङ्घं वृत्तजानुं हस्तिहस्तोरुमीश्वरम् ॥ ९ ॥ महाकटितटाबद्धकाञ्चीपीताम्बरोज्ज्वलम् । सुनिम्ननाभिं त्रिवलिं सुवृत्तोदरबन्धनम् ॥१०॥ विशालवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् । वनमालाधरं हारवैजयंत्यादिभिर्युतम् ॥ ११ ॥ पृथुदीर्घचतुर्बाहुं चक्रशङ्खगदाम्बुजैः । युक्तमुन्निद्रपद्माक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥१२॥ पूर्णचन्द्रायुतोद्रिक्तकान्तिमन्मुखपङ्कजम् । सुभ्रुवं सुललाटान्तं किरीटाबद्धमूर्धजम् ॥ १३ ॥ निःशेषदुःखदमनं नित्यानन्दं शुचिस्मितम् ।

विश्वादींश्चैव कृष्णादीनेवं भूतान्सनातनान् ॥ १४ ॥ अभिन्नानेव सततं तस्माद्विष्णोः परात्मनः । वराभयोद्यतकरान्नित्यानन्दैकरूपिणः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा गुरुर्ध्यानं शपथं कारयेत्ततः । न विष्णुं वैष्णवांश्चैव विसृजेयमिति त्रिशः ॥ १६ ॥ न चान्यदेवतासाम्यं तदैक्यमथवा हरेः । चिन्तयेयं मृतो वापि न चाप्येकत्ववादिभिः ॥ १७ ॥ समत्ववादिभिर्वाऽहं सङ्गच्छेयं कदाचन । तन्निन्दकैश्च तद्भक्तनिन्दकैर्वा महामुने ॥ १८ ॥ एवं कृते तु शपथे मस्तके हस्तपङ्कजम् । निधायोत्तीर्य संसारात्सुखी भव हरेः प्रियः ॥ ॥ १९ ॥ सर्वदुःखादिभिर्मुक्तो नित्यानन्दैकरूपकः । सम्प्राप्य विष्णुसामीप्यं तत्रापि हरिभक्तिमान् ॥ २० ॥ भक्तिमांश्चान्यदेवेषु तारतम्यं च संस्मरन् । सर्वोत्कर्षं स्मरन्विष्णोर्भूयाश्चैव सदा सुखी ॥ ॥ २१ ॥ न मुक्तौ विष्णुनैक्यं वा मुक्तानां साम्यमेव वा । स्मरेथा इति चोक्त्वाथ समयाननुशिक्षयेत् ॥ २२ ॥ नित्यशश्च हरेः पूजा जपध्यानसमर्पणम् । कर्तव्यं तु त्वया वत्स जपश्च त्रिसहस्रकः ॥ ॥२३॥ मध्यमः प्रणवस्योक्तो योऽवरः स सहस्रकः । त्रिसहस्रात्परो यस्तु स उत्तमजपः स्मृतः ॥ २४ ॥ आत्मानं प्रतिबिम्बत्वे ध्यायन्बिम्बं जनार्दनम् । ध्यायस्व सततं वत्स सपर्यां नित्यशः कुरु ॥ २५ ॥ मानसैर्वाथ पुष्पैर्वा प्रणवेन समाहितः । अन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्राञ्जपेथा भक्तिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ शृणुष्व वैष्णवं शास्त्रं सदा वेदार्थतत्परः । वेदान्मन्त्रानुपनिषत्सहितान्सर्वदा शृणु ॥२७॥ इतिहासपुराणं च पञ्चरात्रं तथैव च । तदर्थान्ब्रह्मसूत्रैश्च सम्यङ्निर्णीय तत्त्वतः ॥ २८ ॥ विष्णोः सर्वोत्तमत्त्वं च सर्वदा प्रतिपादय ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितो यतिप्रणवकल्पः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

जयन्तीनिर्णयः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ रोहिण्यामर्धरात्रे तु यदा कालाष्टमी भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशनी ॥ यस्यां जातो हरिः साक्षान्निशीथे भगवानजः । तस्मात्तद्दिनमत्यन्तं पुण्यं पापहरं परम् ॥ तस्मात्सर्वैरुपोष्या सा जयन्ती नाम वै सदा । द्विजातिभिर्विशेषेण तद्भक्तैश्च विशेषतः ॥ यो भुङ्क्ते तद्दिने मोहात्पूयशोणितमत्ति सः । तस्मादुपवसेत्पुण्यं तद्दिनं श्रद्धयान्वितः ॥ कृत्वा शौचं यथान्यायं स्नानं कुर्यादतन्द्रितः । प्रभातकाले मेधावी योगायेति यथाविधि ॥ नित्याह्निकं प्रकुर्वीत भगवन्तमनुस्मरन् । योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय श्रीगोविन्दाय नमो नमः ॥ मध्याह्नकाले च पुमान्सायंकाले त्वतन्द्रितः । स्नायीत पूर्वमन्त्रेण वासुदेवमनुस्मरन् ॥ ततः पूजां प्रकुर्वीत विधिवत्सुसमाहितः । यज्ञायेति च मन्त्रेण श्रद्धाभक्तियुतः पुमान् ॥ कृष्णं च बलभद्रं च वसुदेवं च देवकीम् । नन्दगोपं यशोदां च सुभद्रां तत्र पूजयेत् । अर्घ्यं दत्वा समभ्यर्च्याभ्युत्थिते शशिमण्डले ॥ जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च । कौरवाणां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥ पाण्डवानां हितार्थाय धर्मसंस्थापनाय च । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ॥ क्षीरोदार्णवसम्भूत अत्रिगोत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः शशिन् ॥ दत्वार्घ्यं मनुनानेन ह्युपस्थाय विधुं बुधः । शशिने चन्द्रदेवाय सोमदेवाय चेन्दवे ॥ मृगिणे शीतबिम्बाय

लोकदीपाय दीपिने । शीतदीधितिबिम्बाय तारकापतये नमः ॥ उपसंहृत्य तत्सर्वं ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । विश्वायेति च मन्त्रेण ततः स्वापं समाचरेत् ॥ ततो नित्याह्निकं कृत्वा शक्तितो दीयतां धनम् । सर्वायेति च मन्त्रेण ततः पारणमाचरेत् ॥ धर्मायेति ततः स्वस्थो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितो जयन्तीनिर्णयः सम्पूर्णः ॥